

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет філології, історії та політико-юридичних наук
Кафедра історії України
Середня освіта (Історія)
014.03 Середня освіта (Історія)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра

**« Радянський партизанський рух на
Носівщині 1941-1943 рр.»**

Замула Тетяна Григорівна

Науковий керівник:

Лепявко Сергій Анатолійович

доктор історичних наук, професор

Рецензент: _____

Рецензент: _____

Допущено до захисту:

Ніжин 2022

АНОТАЦІЯ

Замула Тетяна Григорівна. Радянський партизанський рух на Носівщині 1941-1943 рр.: магістерська робота. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2022. 74 с.

У магістерській роботі, на основі доступного комплексу джерел та історичної літератури, проаналізовано суспільно-політичні передумови становлення радянського партизанського руху на Носівщині 1941-1943 років. Досліджено процес розбудови їхньої організаційно-територіальної структури, основні завдання та напрямки збройної боротьби партизанського з'єднання «За Батьківщину».

Ключові слова: німецько-радянська війна, радянський партизанський рух, історичні дослідження, джерельна база, краєзнавчі розвідки.

ANNOTATION

Tatyana Zamula. Soviet partisan movement in Nosiv Oblast 1941-1943: master's thesis. Mykola Gogol Nizhyn State University, 2022. 74 p.

In the master's work, on the basis of the available set of sources and historical literature, the social and political prerequisites for the formation of the Soviet partisan movement in the Nosiv Oblast in 1941-1943 were analyzed. The process of building up their organizational and territorial structure, the main tasks and directions of the armed struggle of the partisan unit "For the Motherland" was studied.

Key words: German-Soviet war, Soviet partisan movement, historical research, source base, local intelligence.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	7
РОЗДІЛ II. ВСТАНОВЛЕННЯ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ ОКУПОВАНОЇ УКРАЇНИ 1941-1943 РОКІВ	20
РОЗДІЛ III. ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА РАДЯНСЬКІЙ НОСІВЩИНІ: СТВОРЕННЯ, БОЙОВІ ДІЇ	35
РОЗДІЛ IV. ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА НОСІВЩИНІ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» В 10 КЛАСІ ТА В ПОЗАШКІЛЬНІЙ РОБОТІ	54
ВИСНОВКИ	61
СПИСКИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	63
ДОДАТКИ	70

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Національно-визвольна боротьба українського народу проти нацистських окупантів у роки Другої світової війни залишається в центрі уваги істориків та краєзнавців. Масштаби окупації українських теренів мали величезні суспільно-політичні та економічні наслідки. Свій вагомий внесок у перемогу над гітлерівською Німеччиною зробив український народ.

Рух Опору проти загарбників охопив всю територію окупованої України. Незважаючи на перманентний терор проти населення в досить короткий термін було розгорнуто партизанський та підпільницький рух різних ідеологічних течій, що вели активну боротьбу проти окупантів.

Дослідження партизанського руху на Лівобережній Україні, зокрема на Носівщині, потребує детального неупередженого аналізу з огляду на необхідність переосмислення даної проблеми, подолання концептуальних ідеологічних догм, однобічних і стереотипних тверджень, що спричинили помилкові теоретичні узагальнення та висновки.

Актуальність магістерської роботи визначається також необхідністю об'єктивного вивчення основних етапів організаційної розбудови партизанського руху на Носівщині на основі сучасних знань, оцінок, методологічних принципів та нового бачення проблеми, з'ясування специфіки їхньої діяльності в умовах окупаційного режиму.

Об'єктом даного дослідження є боротьба українського народу з нацистськими загарбниками в роки Другої світової війни.

Предмет дослідження є процес формування та структурного розвитку, збройної боротьби радянського партизанського руху на Носівщині в 1941-1943 рр.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу джерел, наукових та краєзнавчих праць розкрити характери особливості розвитку партизанського

руху на Носівщині, визначити етапи його організаційного розвитку та основні завдання і напрямки збройної боротьби.

Поставлена мета передбачає виконання наступних **дослідницьких завдань**:

- проаналізувати етап наукової розробки теми та джерельну базу дослідження;
- розкрити характер окупаційної політики нацистів на території України як вирішальної передумови зародження та становлення партизанського руху;
- визначити й охарактеризувати комплекс проблем, пов'язаних з розбудовою партизанських підрозділів на Носівщині;
- висвітлити концепцію збройної боротьби партизанських загонів Носівщини в період 1941-1943 рр.

Територіальні межі дослідження охоплюють терени Лівобережної України, зокрема нацистської Носівщини, Ніжинщини, Бобровицького, Олешівського, Куликівського і частково Козелецького та Лосинівського районів, що в роки Другої світової війни були окуповані гітлерівською Німеччиною.

Хронологічні рамки роботи охоплюють червень 1941р. – вересень 1943 р. Встановлення нижньої хронологічної межі червень 1941 року зумовлене початком німецько - радянської війни та зародженням руху Опору на окупованих територіях.

Верхня межа детермінувалась тим, що восени 1943 року територія Лівобережної України, зокрема Носівщини були деокуповані і партизанський рух на Носівщині припинив свою збройну боротьбу.

Методологічну основу роботи складають базові принципи історизму та об'єктивності, які реалізуються за допомогою традиційних методів дослідження: проблемно-хронологічного, порівняльного, системно-структурного, ретроспективного та інших.

Завдяки проблемно-хронологічному методу вдалося послідовно в часі розкрити характер окупаційної політики нацистів, як передумови зародження та розвитку партизанського руху на Лівобережній Україні та Носівщині зокрема, показати розбудову організаційно-територіальної структури партизанського руху.

Порівняльно-історичний та аналітико-типологічний методи були застосовані для виявлення аналізу форм, змісту, загальних рис та особливостей збройної боротьби партизанських структур радянського гатунку.

Застосування методу системного аналізу сприяло висвітленню й оцінці масштабу бойових дій та збройних акцій партизан Носівщини.

Наукова новизна праці полягає в тому, що на основі аналізу різноманітних джерел здійснене вивчення основних етапів становлення та структурного розвитку партизанського руху на Носівщині в 1941-1943 рр. Зокрема проаналізовано вітчизняну історіографію, що висвітлювала різні аспекти партизанського руху радянського зразка; виділено ключові напрями та проблематику дослідження, окреслено особливості їхньої структурно-організаційної розбудови, з'ясовано основні напрямки, завдання, форми та методи збройної боротьби.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його зміст, основні положення та висновки можуть бути використані для підготовки краєзнавчих праць з історії Чернігівщини ХХ століття та практичних занять у середніх навчальних закладах під час вивчення тем з історії України ХХ століття.

Апробація магістерської роботи Зміст, основні положення та наукові результати обговорювались на засіданні кафедри Історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Основні положення роботи викладено у статті «Партизанський рух на території Носівського району в роки нацистської окупації : історіографія проблеми», яку було подано до періодичного видання «Історичний альманах. Збірник наукових праць студентів факультету філології, історії та політико-юридичних наук.» Вип. 15.-Ніжин, 2022. С.-16-26.

Структура роботи обумовлена метою та завданням дослідження і побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел та літератури, додатків.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історіографія

Національно-визвольна боротьба українського народу проти нацистських окупантів у роки Другої світової війни залишається в центрі уваги істориків та краєзнавців. Масштаби окупації українських теренів мали величезні суспільно-політичні та економічні наслідки. Свій вагомий внесок у перемогу над гітлерівською Німеччиною зробив український народ.

Рух Опору проти загарбників охопив всю територію окупованої України. Незважаючи на перманентний терор проти населення в досить короткий термін було розгорнуто партизанський та підпільницький рух різних ідеологічних течій, що вели активну боротьбу проти окупантів.

Дослідження партизанського руху на Лівобережній Україні, зокрема на Носівщині потребує детального неупередженого аналізу з огляду на необхідність переосмислення даної проблеми, подолання концептуальних ідеологічних догм, односторонніх і стереотипних тверджень, що спричинили помилкові теоретичні узагальнення та висновки.

Дослідження становлення та розвитку, бойовим діям прорадянського партизанського руху на Чернігівщині присвячена значна кількість радянської та вітчизняної наукової літератури.

Історію наукової розробки названої проблеми можна поділити на два періоди. Перший охоплює 50-80 рр. ХХ століття, другий – кінець 80-х років-початку ХХІ століття.

Роботи, що складають історіографію досліджуваної теми, можна умовно поділити на наступні групи. Перша група представлена узагальнюючими працями з історії Другої світової війни та антинацистського руху Опору в колишньому СРСР. Як правило, більшість з них мали узагальнюючий характер і містили фрагментарну інформацію, щодо партизанського руху на Чернігівщині і Носівщині зокрема.

Так, у історичній розвідці М. Супруненко «Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.» [54;с.472] Чернігівська область подається як одна з найбільш активних локацій партизанського руху, під керівництвом О. Федорова. Також в одному з розділів згадується загін «За Батьківщину», наводяться статистичні дані про кількість партизан та деякі військові операції.

У праці апологета радянської історіографії В. Клокова «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни», що побачила світ в 1957 році автор акцентує увагу на ключовій ролі партизан при форсуванні Дніпра» [38]. Зазначимо, що є деякі фрагментарні згадки про з'єднання «За Батьківщину» . Однак, на нашу думку прізвище командира І. Бовкуна свідомо не названо, що пояснюється підклимною ідеологічною боротьбу в післявоєнний період за роль лідера радянських партизан Чернігівщини між О. Федоровим та І. Бовкуном.

З закінченням хрущовської лібералізації і відновлення консервативних тенденцій в історіографії війни змінилися акценти у вивченні історії партизанського руху. Показовою працею зазначеного періоду є робота «Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942-1943 рр.)» [51]. Так, в одному з розділів розкривається діяльність партизан у межиріччі річок Десна та Дніпро та згадується бойовий шлях з'єднання «За Батьківщину», командирами якого названі І. Бовкун та М. Стратілат.

Ще однією історичною розвідкою подібного гатунку є робота Ю. Сіментова та М. Яцури «Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини» [55.с.286]. У ній автори основну увагу приділяють О. Федорову та діяльності підпільного обкому партії. Автори замовчують роль І. Бовкуна та М. Стратілата, а також наводять досить суперечливі статистичні дані, основну увагу приділяють кількості комуністів та комсомольців у загоні.

Також до аналізованої історіографічної групи ми можемо віднести видання «Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область», де висвітлюється перебіг партизанської боротьби в роки нацистської окупації. Так, автори досить детально

висвітлюють деякі військові операції партизан та бойовий шлях кавалерійського ескадрону О. Шеверьова [85].

У загальній праці «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза» акцентується увага на діяльності Носівського підпільного обкому партії, яким керує О. Федоров [57;с.480].

Подібну картину ми можемо спостерігати і у праці «Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації», де замовчується діяльність І. Бовкуна і вже традиційно описуються події битви за Дніпро [48;с.318].

Другу групу складають праці радянських істориків та краєзнавців 50-80 років ХХ століття. Відмітимо й той факт, що одна з перших наукових розвідок, де розглядаються окремі сюжети обраної нами теми дослідження з'явилася в 1952 році. У наукових записках Ніжинського педагогічного інституту з'явилася колективна стаття в якій висвітлюється діяльність підпільної організації Я. Батюка. Розкриваючи боротьбу підпілля автори фрагментарно окреслюють діяльність партизан Носівщини.

В період «хрущовської відлиги» з'явилися нові можливості дослідження партизанського руху. Це пояснюється, насамперед тим, що проходять процеси методологічного плюралізму в радянській історичній науці, а тема війни стає важливим патріотичним елементом радянської ідеології. Так, у роботі «Комсомольці-підпільники Чернігівщини», що датована 1958 роком, йдеться про партизанський рух [27;с.18-29]. Автори наголошують, що в діяльності загону «За Батьківщину» велика увага приділялася роботі з підпільниками та місцевим населенням. Також в статті згадується як керівник однієї з підпільних груп Ніжина І. Бовкун з організатором партизанського руху М. Стратілатом.

Заслужують на увагу кращі праці В. Кучера [46] та Н. Старожилова [53]. Так, в першій історичній розвідці автор розглядаючи партизанські краї і зони на Україні в роки війни висвітлює діяльність загону «За Батьківщину» та акцентує увагу на ролі І. Бовкуна [22;с.142].

Діаметрально іншу позицію займає Н. Старожилов. Він у своїй монографії, що присвячена партизанському руху України взагалі не згадує Носівських партизан.

Автор об'єднує всі загони Чернігівщини під керівництво О. Федорова. Проте, у статистичну таблицю автор включає загін І. Бовкуна [68;с.239].

Також, на нашу думку, слід звернути увагу на монографію «Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны» за редакцією Д. Григоровича, В.Замлинського [37]. Вона своєрідно підсумовує історіографічну традицію висвітлення партизанського руху в роки війни. Автори розкривають визначальну роль партій у формуванні партизанських загонів. Так, традиційно керівником загону «За Батьківщину» названо секретаря Носівського райкому партії І. Стратілата, який виконуючи партійні вказівки зміг організувати загін, що згодом виріс у велике партизанське з'єднання.

Отже, в історичних студіях періоду 50-80-х років проблема партизанського руху на Носівщині висвітлювалася тенденційно, епізодично і однобічно. Основний акцент робився на керівній ролі партії в партизанському русі, а бойовим діям та боротьбі приділялось мало уваги.

До третьої групи ми можемо віднести історичні розвідки періоду перебудови -1991 рік. Саме тоді намітився поступовий відхід від ідеологічних догм та стереотипів. Ці процеси суттєво вплинули і на розкриття питань пов'язаних з досліджуваною нами проблемою.

Серед праць зазначеного періоду провідне місце посідає історична розвідка «Подвигом прославленные» (1985 р.) [43]. Дослідник використовуючи комплекс доступних джерел розкриває діяльність з'єднання «За Батьківщину», а також наводить біографічні дані І. Бовкуна. Також позитивом роботи є те, що в ній ми знаходимо статистичні дані. Разом з тим, серед праць виданих в період перебудови, слід виділити книги в двох томах «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941-1944 гг.» [42]. Автори в цих працях розкривають елементи ідеологічної та збройної боротьби радянського підпілля.

Значна увага акцентується авторами на питаннях форм та методів боротьби населення, зокрема саботажу та протидії німецькій економічній експансії.

Відмітимо той факт, що хоча згадана історична розвідка написана в період перебудови, однак ми можемо відмітити значний вплив марксистсько-ленінської методології. Про це, насамперед, свідчать статистичні таблиці, в яких відображено зростання мережі партизанських формувань та кількості в них комуністів та комсомольців.

Однак, дана робота, на нашу думку, є досить цінним джерелом з історії прорадянського партизанського руху. На її сторінках містяться актуальні матеріали, що розкривають умови і життя партизан, функціонування патронату для жителів окупованих територій, співпраці з Київським підпіллям, а також висвітлюються міжетнічні відносини партизанських формувань.

Подібним по ідеологічному спрямуванню є і другий том роботи авторського колективу Ю. Бабко, Д. Григорович, І. Жученко, А. Зеніна, Ю. Зінченко, А. Кентій, В. Клоков, М. Коваль, В. Кучер. Він присвячений розвитку форм і методів партизанської боротьби, але в основному акцентований на специфіці співпраці партизан з підрозділами Червоної армії.

Вирізняється солідною джерельною базою колективне дослідження «Герои Советского Союза: краткий биографический словарь» (1987 р.) [44]. Ця робота цікава нам, насамперед тим, що в ній ми знаходимо дослідження біографії І. Бовкуна в контексті аналізу військової діяльності його партизанського з'єднання [44;с.38].

Досить цікавою історичною розвідкою періоду перебудови, що присвячена партизанському руху на Чернігівщині є «Черниговская обласная партийная организация в годы Великой Отечественной войны» (1987 р.) [70]. У цій роботі діяльність партизан Носівщини та Ніжинщини подається через призму історії обласної партійної організації. Робота має певний статистичний матеріал стосовно розбудови комуністичних осередків в партизанських з'єднаннях [70;с.159].

Таким чином, історичні дослідження періоду перебудови присвячені радянському партизанському руху на території Носівщини висвітлювалися в контексті комуністичної ідеології, а питання організаційної розбудови та військової діяльності партизан висвітлювалися епізодично.

Ще одна група робіт та історичних досліджень присвячених радянському партизанському руху на Носівщині з'явилася в період незалежності, коли розпочалася трансформація політичної системи і в історичній науці відбувся перегляд поглядів та ломка застарілих стереотипів.

Історики Л. Петренко та Ю. Власовець продовжують дослідження процесу розбудови та діяльності партизанських та підпільницьких організацій прорадянського характеру.

Останній автор значну увагу приділяє досить актуальному питанню, розповідає про нелегкі стосунки Бовкуна та партизан з'єднання «За Батьківщину» з О. Федоровим, що і стало в подальшому причиною непорозумінь з вищим керівництвом та подальшого арешту [21;с.192].

Заслуговує на увагу колективна робота українських істориків А. Кентія, та Л. Лозицького «Радянські партизани 1941-1944: світло і тіні». В даній праці згадується з'єднання І. Бовкуна під час форсування річок Дніпра та Прип'яті, і акцентується увага на оцінці діяльності партизан українським штабом партизанського руху [38; с.78].

Історичний доробок з даної теми поповнився низкою колективних праць вміщених в збірнику «Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції» (2004): М. Острянюк «Боротьба українського народу за визволення від німецько-фашистського поневолення в роки Великої вітчизняної війни», П. Пиріг «Партизанський рух на Україні під час Великої Вітчизняної війни», О. Редько «Освітяни України в роки Великої Вітчизняної війни», В. Голець «Масова антифашистська боротьба патріотів Чернігівщини в роки Великої Вітчизняної війни» [52; с.62-81]. Акцентуємо увагу, що майже всі автори високо оцінюють роль І. Бовкуна в організації та військовій діяльності партизанського загону.

Для нашого історіографічного огляду досить важливим та актуальним є науковий доробок Ніжинського історика В. Ємельянова. Так, у своїх статтях «Украдена слава» [33] та «Антинацистський рух опору в Ніжині» [29] автор висвітлює діяльність з'єднання «За Батьківщину», а також розвінчує партійні наративи та стереотипи про командира з'єднання І. Бовкуна.

Однак, найціннішою історичною розвідкою, яка безпосередньо розкриває діяльність радянських партизан на Носівщині та Ніжинщині є монографія «Партизани», що побачила світ в 1998 році [35].

На основі комплексу архівних джерел, зокрема і архівів КДБ, автор розкриває проблеми організаційного становлення та військової діяльності загону «За Батьківщину».

На нашу думку, досить цінним є те, що автором вперше було оприлюднено звіт М. Стратілата про роботу Носівського РК КП(б)У в 1941-1945 рр., протоколи допитів І. Бовкуна в застінках Московського і Київського КДБ та його лист до М. Хрущова. Вперше в історіографії даної проблеми В. Ємельянов критикує дії першого секретаря Чернігівського підпільного обкому КП(б)У Федорова О., який за, словами автора, мав звичку применшувати роль інших партизанських командирів і приписувати їх досягнення собі.

Цінність та новаторство вищезгаданої роботи призвело до дискусії між істориками та краєзнавцями з досліджуваної проблематики. Так, Г. Кузнецов у своїй статті «Коли бракує об'єктивності. Про документальну повість В. Ємельянова» (2000) [49], не погоджується з автором стосовно оцінки О. Федорова називаючи останнього гідним партійним та партизанським керівником, завдяки якому розрізнені дрібні загони партизанів на півночі області не стали здобиччю карателів, а об'єдналися і стали могутньою силою в тилу ворога. На думку Г. Кузнецова автор повісті допускає фактичні помилки, не уважно вивчивши архівні документи.

Також досить цінним для нас є історичний доробок місцевого краєзнавця І. Буняка, який у своїй праці «Партизанська Носівщина» наводить значний масив історичного матеріалу, залучаючи і наративні джерела [8].

Зазначимо, що автор традиційно висвітлює організаційні етапи діяльності загону та акцентує увагу на ролі командирів. Також на сторінках книги І. Буняк вступає в дискусіях з В. Ємельяновим стосовно певних військових операцій партизан.

Так, показовим елементом дискусії двох місцевих краєзнавців є те, що І. Буняк заперечує тезу В. Ємельянова, що цей загін під керівництвом Стратілата, до приходу Бовкуна, проводив активні бойові операції.

Таким чином можна стверджувати, що проблема становлення та збройної боротьби радянських партизан на території Носівщини в період німецько-радянської війни мали місце у дослідженнях радянської і вітчизняної історичної науки. Однак, малодослідженими залишаються питання пов'язані з розбудовою та збройною боротьбою на початковому етапі окупації Носівщини.

Комплекс джерел та джерельна база ґрунтується на аналізі значного та різноманітного за характером та змістом комплексу документів, які згідно до сучасних підходів теоретичного джерелознавства, можна поділити на декілька груп: це матеріали архівів, опубліковані документи та наративні джерела – мемуари, спогади, щоденники.

Найбільша кількість документів стосовно проблеми створення та генези партизанського руху радянського гатунку на теренах Носівщини міститься у фондах Центрального архіву громадських об'єднань України, у якому знаходяться фонди «Центрального комітету Комуністичної партії України (Ф.1), «Українського штабу партизанського руху (УШПР) 1941-1946 роки (Ф. 2), «З'єднання партизанських загонів імені Й. Сталіна (Ф.71) і фонд «Чернігівське партизанське з'єднання «За Батьківщину» (Ф.92). Також важливу інформацію містять і фонди Державного архіву Чернігівської області «Чернігівський підпільний обком КП(б)У (П-139). Всі вищезгадані документи це – різноманітні матеріали, про побудову організацію територіальної структури і військову діяльність партизанських загонів і груп Чернігівщини в період окупації.

До другої групи джерел відносимо опубліковані документи. Це збірники документів, видані у радянський період, зокрема матеріали партійно-державної

влади СРСР та УРСР . Також до згаданої групи ми можемо віднести збірники документів «Черниговщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945года» [77], «Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 года» [42].

Зазначимо, той факт, що у документальних збірниках, що висвітлюють радянський партизанський рух на Лівобережній Україні згадки про партизанські з'єднання Носівщини є фрагментарними. Це пояснюється, насамперед, тенденцією та заідеологізованістю проблеми та жорсткою боротьбою за «лаври партизанських вождів», що розгорнулася між О. Федоровим та І. Бовкуном в воєнний період. Так, у збірнику документів «Чернігівщина у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» аналітичні звіти та довідки про бойові операції з'єднання «За Батьківщину» подаються як звіти Чернігівського обкому партії. В аналогічному збірнику «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.» [61] взагалі відсутня будь-яка інформація про партизанські загони Носівщини.

Таким чином, можемо констатувати той факт, що історична цінність вищезгаданих документальних збірників є незначною, однак на їх сторінках опубліковані матеріали, що дали нам змогу повніше висвітлити проблему нашого дослідження.

Певну інформативну цінність несуть такі опубліковані джерела, як преса. Зокрема, проблематика партизанського руху та боротьба з нацистами загарбниками репрезентована на шпальтах загальноукраїнської та регіональної преси. Це публікації в газетах «Радянська Україна», «Радянський Ніжин», «Під прапором Леніна», «Деснянська правда», «Комсомольський гарт». Ці матеріали були зорієнтовані на широку аудиторію і доволі часто написані в дусі марксистсько-ленінської методології для формування образу партизана – визволителя. Відмітимо той факт, що і після 1991 року починають з'являтися публікації на партизанську тематику у газетах «Ніжинські вісті», «Вісті. Гарт» та інших. Вони містять нову інформацію та спираються переважно на відкриті

архівні джерела, різновекторно висвітлюючи радянський партизанський рух на Чернігівщині з позиції історичного плюралізму.

Наступна група джерел – це наративні джерела – мемуари, спогади та щоденники безпосередніх учасників, які об'єктивно висвітлюють процес організаційної розбудови та збройної боротьби партизанських загонів Чернігівщини та

Носівщини зокрема, в період окупації. Їх ретельний аналіз та співставлення з іншими джерелами дозволяє детально відтворити історичний процес. Як правило, це нариси та спогади партизан опубліковані в місцевій періодичній пресі. Зокрема, привертають увагу публікації П. Крапив'янського. Це статті: «Партизанський ювілей», «Народні месники», «Спогади про героїчні дні партизан», та інші.

Зазначимо, що документи особистого походження потребують особливо критичного підходу. У той же час вони допомагають з'ясувати специфіку структурної розбудови, розширити уявлення про методи і засоби діяльності і збройної боротьби партизанських загонів Носівщини.

Таким чином, проведений історіографічний огляд свідчить про те, що проблематика дослідження знайшла вагоме висвітлення в науковому доробку радянської та вітчизняної наукової літератури. Однак, не існує комплексного дослідження проблеми становлення та розвитку радянських партизанів на Носівщині в період 1941-1943 років. Малодослідженими залишаються питання пов'язані з практичною військовою діяльністю партизанів, а також формами і методами боротьби.

Джерельна база дослідження

Дослідження «Радянський партизанський рух на Носівщині 1941-1943 рр.» ґрунтується на аналізі значного та різноманітного за характером та змістом комплексу документів, які згідно до сучасних підходів теоретичного джерелознавства, можна поділити на декілька груп: це матеріали архівів, опубліковані документи та наративні джерела – мемуари, спогади, щоденники.

Найбільша кількість документів стосовно проблеми створення та генези партизанського руху радянського гатунку на теренах Носівщини міститься у фондах Центрального архіву громадських об'єднань України, у якому знаходяться фонди «Центрального комітету Комуністичної партії України» (Ф.1), «Українського штабу партизанського руху (УШПР) 1941-1946 роки» (Ф. 2), «З'єднання партизанських загонів імені Й. Сталіна» (Ф.71) і фонд «Чернігівське партизанське з'єднання «За Батьківщину» (Ф.92). Також важливу інформацію містять і фонди Державного архіву Чернігівської області «Чернігівський підпільний обком КП(б)У (П-139)». Всі вищезгадані документи це – різноманітні матеріали, про побудову організацію територіальної структури і військову діяльність партизанських загонів і груп Чернігівщини в період окупації.

До другої групи джерел відносимо опубліковані документи. Це збірники документів, видані у радянський період, зокрема матеріали партійно-державної влади СРСР та УРСР. Також до згаданої групи ми можемо віднести збірники документів «Черниговщина в период Великой Отечественной войны 1941-1945года» [76], «Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 года» [61].

Зазначимо, той факт, що у документальних збірниках, що висвітлюють радянський партизанський рух на Лівобережній Україні згадки про партизанські з'єднання Носівщини є фрагментарними. Це пояснюється, насамперед, тенденцією та заідеологізованістю проблеми та жорсткою боротьбою за «лаври партизанських вождів», що розгорнулася між О. Федоровим та І. Бовкуном в воєнний період. Так, у збірнику документів «Чернігівщина у роки Великої

Вітчизняної війни 1941-1945 років» аналітичні звіти та довідки про бойові операції з'єднання «За Батьківщину» подаються як звіти Чернігівського обкому партії. В аналогічному збірнику «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.» взагалі відсутня будь-яка інформація про партизанські загони Носівщини.

Таким чином, можемо констатувати той факт, що історична цінність вищезгаданих документальних збірників є незначною, однак на їх сторінках опубліковані матеріали, що дали нам змогу повніше висвітлити проблему нашого дослідження.

Важливою складовою частиною джерел з теми магістерської роботи є преса періоду гітлерівської окупації. На її сторінках знаходимо цінні матеріали, що висвітлюють збройну боротьбу радянських партизан проти окупантів.

Певну інформативну цінність несуть такі опубліковані джерела, як преса. Зокрема, проблематика партизанського руху та боротьба з нацистами загарбниками репрезентована на шпальтах загальноукраїнської та регіональної преси. Це публікації в газетах «Радянська Україна», «Радянський Ніжин», «Під прапором Леніна», «Деснянська правда», «Комсомольський гарт». Ці матеріали були зорієнтовані на широку аудиторію і доволі часто написані в дусі марксистсько-ленінської методології для формування образу партизана – визволителя. Відмітимо той факт, що і після 1991 року починають з'являтися публікації на партизанську тематику у газетах «Ніжинські вісті», «Вісті. Гарт» та інших. Вони містять нову інформацію та спираються переважно на відкриті архівні джерела, різновекторно висвітлюючи радянський партизанський рух на Чернігівщині з позиції історичного плюралізму.

Наступна група джерел – це наративні джерела – мемуари, спогади та щоденники безпосередніх учасників, які об'єктивно висвітлюють процес організаційної розбудови та збройної боротьби партизанських загонів Чернігівщини та Носівщини зокрема, в період окупації. Їх ретельний аналіз та співставлення з іншими джерелами дозволяє детально відтворити історичний

процес. Як правило, це нариси та спогади партизан опубліковані в місцевій періодичній пресі. Зокрема, привертають увагу публікації П. Крапив'янського. Це статті: « Партизанський ювілей» [58], «Народні месники» [55] , «Спогади про героїчні дні партизан» [24], та інші.

Зазначимо, що документи особистого походження потребують особливо критичного підходу. У той же час вони допомагають з'ясувати специфіку структурної розбудови, розширити уявлення про методи і засоби діяльності і збройної боротьби партизанських загонів Носівщини.

Отже, джерельна база, яка була використана для написання наукової роботи є достовірною й достатньо широкою для створення дослідження організаційного розвитку прорадянського партизанського руху на Носівщині.

РОЗДІЛ ІІ. ВСТАНОВЛЕННЯ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ ОКУПОВАНОЇ УКРАЇНИ 1941-1943 РОКІВ

Німецько-радянська війна почалася 22 червня 1941 р. з наступу частин Вермахту в трьох стратегічних напрямках. Згідно плану «Барбаросса» група армії «Північ» на чолі з фон Ріттером фон Леебе повинна була захопити Прибалтику та Ленінград. Група армії «Центр» під командуванням фельдмаршала фон Бока за первинним планом повинна була розгромити радянські війська в Білорусі, потім танковим ударом пробити дорогу на Москву і захопити столицю СРСР. Група армій «Південь» було сформовано 21 червня 1941 року при перейменуванні групи армій «А» і її очолив фельдмаршал фон Рундштет, з'єднання даної групи повинні були наступати в Україні. На початковому етапі операції «Барбаросса» група армії «Південь» вела наступ на південному напрямку і повинна була захопити Львів, Київ, Севастополь, Одесу та Ростов-на-Дону.

З початком війни група армії «Південь» швидкими темпами розбила прикордонні війська і не зустрічаючи серйозного опору продовжила рухатись по території УРСР. 30 червня 1941 р. було остаточно розбито танкові корпуси РСЧА в напрямі Дубно – Луцьк – Броди. 7 липня передові загони 11 танкової дивізії вийшли на Київські рубежі [24,с.184].

Швидкими танковими ударами війська Вермахту не змогли, як планувалось, зненацька захопити Київ, так як зустріли сильний опір на підготовленому Київському укріпленому районі [24,с.218]. Бої з перемінним успіхом тривали до 18 липня, і німецькі частини армії «Південь» не змогли отримати суттєвої переваги на Київському напрямку.

До середини липня 1941р. частинами армії «Центр» було захоплено Смоленськ, і німецьке командування прийняло нове стратегічне рішення про подальший розвиток операції з захоплення території СРСР. Із-за запеклої оборони Києва, 19 липня Гітлер видав директиву № 33 в якій наказав змінити

головні цілі наступу таким чином, щоб ще до настання зими зайняти на півдні Донбас та Крим, а на півночі – Ленінград, з'єднавшись з фінами. Незважаючи на невдоволення Гудеріана, 2-а танкова армія групи «Центр» була знята з Московського напрямку і направлена на Південь для знищення Південно-Західного фронту РСЧА [22,с.204].

З метою прикриття правого флангу Південно-Західного фронту в напрямі Конотоп і Бахмач, швидкими темпами було створено 40-у армію на чолі з генерал-майором Кузьмою Петровичем Подласом. Армія складалась з дивізій, які активно залучались до бойових операцій з самого початку війни і були недоукомплектовані [24,с.304].

На початку серпня 1941 р. 40-а армія отримала завдання зайняти оборону на Північ від Конотопа і Бахмача на рубежі Шостка, Короп, Малое Устье і далі по річці Десна до Степановки. Штаб армії знаходився в м. Шостка [42,с.46].

На Шосткінському стратегічному напрямі РСЧА змогла виставити дві срілкові дивізії – 293 і 135. Їх було розміщено по східному березі Десни.

Захоплення Шосткінського району являлось пріоритетною ціллю німецького командування, так як важливим стратегічним об'єктом була станція Терещенська, яка знаходиться на залізничній магістралі Москва-Київ, і вважалась чи не найважливішою артерією постачання червоної армії Київської групи військ. Особливого стратегічно-економічного значення набули Шосткінські гранатно-капсульний і пороховий заводи, які німецьке командування бажало захопити до того, як їх встигнуть евакуювати і в майбутньому використовувати для задоволення потреб Вермахту.

Захопивши Шостку 2-а танкова група Гудеріана продовжила свій рух в сторону Конотопа. Негативно склалася оперативна обстановка для РСЧА. 21-а армія була відрізана від 40-ї і боячись оточення була змушена відступати до Чернігова. Німецькі частини рушили в утворений пролом між двома арміями і не зустрічаючи опору 7 вересня німці вийшли на рубежі Конотопу. 21-а армія була змушена відступити на Південь. Захищати Чернігів залишилась 5-а армія, яка була виснажена боями і не мала жодного танку.

7 вересня маршал Будьонний звернувся до Ставки з проханням про відведення 5-ї армії. Ставка заборонила відведення військ, аргументуючи це можливістю оточення військ, а також відсутністю сильних оборонних рубежів на р. Десна [53,с.102]. Натомість пропонувалося створити укріплений рубіж зі збільшенням концентрації артилерії на р. Псел. Також слід зазначити, що в своїх спогадах І.Х. Баграмян згадував про неможливість відведення військ із-за захоплення плацдарму на рубежі р. Десни [17,с.320]. До 10 вересня з метою охопити з півночі правий фланг Південно-Західного фронту і оточити радянські війська в районі Києва 2-га танкова група здійснила глибокий прорив на стику з Брянським фронтом на ділянці Конотоп – Новгород-Сіверський, частиною сил проникнувши в район Ромни. Противник форсував Десну на ділянках на схід від Чернігова і на окуніновському напрямку, Дніпро – біля Кременчука і на Південний Схід. До того часу резерв Південно-Західного фронту був повністю вичерпаний. З Київського укріпрайону на чернігівський напрямок перекинуті дві з половиною стрілецькі дивізії. У ніч на 11 вересня дві дивізії 26-ї армії перекинуті на Конотопський напрямок.

В ніч на 9 вересня було захоплено Чернігів [67,с.229]. 2-а танкова група Гудеріана отримала наказ рухатися в бік Ніжина та Борзни [67,с.229]. Конотоп та Батурин вважались німецьким командуванням як слабкі місця оборони РСЧА, але штурмувати їх не поспішали. Так, 3-а танкова дивізія генерала фон Гейера захопила Ромни, і обійшовши Конотоп з Півдня захопили його. 4-а танкова дивізія рушила на Бахмач, а дивізія СС «Рейх» на Борзну та Путивль.

11 вересня без опору було зайнято Глухів. До 13 вересня 3-тя танкова дивізія Моделя з 2-ю танковою групою підійшла до Лохвиці з півночі. Між 3-ю і 16-ю танковими дивізіями ще залишався 40-ка кілометровий коридор.

В штабі Південно-Західного фронту відбулась перестановка кадрів. Так, Будьонного було замінено С.К. Тимошенком, який протягом вересня консультував Сталіна з приводу оборони Києва і обіцяв утримати Київ будь-якою ціною.

14 вересня частинами генерала Моделя було захоплено Лохвицю. А вже 15 вересня 1941 р. з південного сходу 9-а танкова дивізія зі складу 1-ї танкової групи Клейста німецькі війська замкнули кільце навколо 5, 21, 26 і 37 радянських армій. В оточенні опинилося і управління Південно-Західного фронту.

16 вересня Тимошенко усно через начальника оперативного управління штабу Південно-Західного фронту І.Х. Баграмяна передав М.П. Кирпоносу розпорядження про відведення військ фронту на рубіж річки Псел. Кирпонос, пам'ятаючи вказівки Сталіна в жодному разі не залишати Київ, і не маючи на те письмової директиви, о 5 годині ранку 17 вересня звернувся до Москви за підтвердженням рішення головному, оскільки зв'язку зі штабом Тимошенко він не мав [24,с.327].

18 вересня Тимошенко отримав дозвіл з Москви на виведення 37-ї армії з оточення, але про відведення всіх військ з фронту мови не йшлося. Але генерал Кирпонос видав наказ 5-й, 21-й, 26-й та 37-й арміям здійснити прорив в східному напрямі на Пирятин [53,с.120]. Підтримку повинні були надати 38-а та 40-а армії наступом на Ромни та Лубни.

Однак планомірний відступ не зміг відбутися. Ще 16 вересня Червона армія зазнавши великих втрат була фактично розчленована. 20 вересня відбулося остаточне розчленування військ фронту на різні групи. На 20 вересня утворилось шість осередків. Оточені з усіх боків противником, частини РСЧА залишилися без адекватного управління і не мали належної координації дій [24, с.293]. Армії фронту зазнали великих втрат, діяли розрізнено і безладно, часто невеликими групами. 37-а армія виявилася в двох районах: один – в 40-50 км. На південний схід від Києва, інший – в 10-15 км. На північному сході. Вона змогла протриматися до 21-23 вересня. Пирятинська група з військ 5-й і 21-й армій трималися до 25 вересня. В районі Оржиці найдовше – до 26 вересня билися залишки 26-ї армії. Частина сил і управління 5-ї армії змушені були приєднатися до колони штабу фронту і рухалися разом з нею на Пирятин. Решта, розчленовані на дрібні групи, намагалися вирватися самотійно [44, с.124].

24 вересня радянські війська намагались пробити оборону вермахту біля Лохвиці, але зустрівши серйозний опір 9-ї танкової дивізії змушені були відмовитись від подальшого просування. Оточені частини РСЧА змушені були виходити з оточення невеликими групами і просочуватись через оборону німецьких військ до Великої землі.

В ході Київської оборонної операції радянські війська втратили приблизно 600 тисяч солдатів та командирів. Німецькі війська пораненими, зниклими безвісти та вбитими близько 128 тисяч.

Незважаючи на запеклу оборону РСЧА вермахт зміг отримати перемогу. Поразка на Південно-Західному фронті стала страшним ударом для СРСР від якого Червона армія довго не могла оправитись.

Розгромивши радянські війська на Київському стратегічному напрямі, німецькі війська відкрили собі шлях на Лівобережну Україну. РСЧА швидкими темпами проводила відступ і залишала за собою українські землі. Генерали вермахту вдало скористалися стратегічною ситуацією і максимально використали її в подальших бойових діях. Так 8 жовтня в Приазов'ї вермахт зміг оточити і знищити 18-у армію Південного фронту. 16 жовтня радянські війська були змушені залишити Одеський оборонний рубіж, так як після знищення Південно-Західного фронту, у Вермахту звільнилась велика кількість частин, які одразу було перекинуто на Одеський стратегічний напрямок.

Після захоплення Києва 1-а танкова армія Кляйста з Кременчуцького плацдарму вела наступ на Схід і без серйозного опору 17 жовтня захопила Донбас.

З 1 по 25 жовтня тривали запеклі бої за Харків. 6-а армія генерал-фельдмаршала Вальтера фон Рейхенау фронтальними ударами намагались вибити частини Червоної армії. Маршал Тимошенко мав в розпорядженні ослаблені війська і не зміг утримати Харків. Під прикриттям загонів НКВС та народного ополчення, РСЧА змушена була залишити місто [24, с.401].

Знищення основних сил Червоної армії, та захоплення переважної кількості території України призвели до підсилення наступу німецьких військ в битві за

Крим. Запеклі бої за Севастополь тривали з 12 вересня по 2 листопада і закінчились поразкою РСЧА.

Захопивши всі території сучасної України, німецьке командування встановило на окупованих територіях режим «нового порядку».

Проблема встановлення німецької влади на окупованих територіях СРСР, зокрема України, зачіпалась ще в 1925 р. В праці Гітлера «Моя боротьба». В ній майбутній фюрер виклав свою позицію щодо території СРСР. Гітлер вважав за потрібне повернення зовнішньої політики Німеччини на 600 років назад, тобто продовжити політику «Наступу на Схід». Територію СРСР необхідно було «розчистити» для подальшого заселення її представниками арійської раси. Деякі дослідники вважають, що термін «розчищення» стосується лише євреїв, а не слов'ян, хоча вони і не заперечують відношення Гітлера до слов'ян, як до представників більш низької раси неспроможної чинити державне управління [30, с.18].

В проектах головного німецького ідеолога А. Розенберга, окуповані території СРСР слід було поділити на «чотири великих блоки» які повинні були відгородити Німеччину від Росії і одночасно розширити межі Європи далеко на схід. Планувалось утворити Велику Фінляндію, Прибалтику, Україну та Кавказ. Ці райони, на думку А. Розенберга, повинні були стати основою майбутніх Рейхскомісаріатів, створених на території Радянського Союзу [31, с.125].

Метою цієї політики було перетворення радянських районів, зокрема України, в аграрно-сировинний придаток німецького Рейху. За цими установками у згадуваному меморандумі А. Розенберга перед відповідними економічними структурами ставилося завдання пограбування окупованих областей шляхом тотальних і повсюдних реквізицій, вивезення промислового обладнання, запасів сировини, продуктів сільськогосподарського виробництва, особливо хліба.

А. Розенберг вважав, що чорноземні області Росії – Воронежська, Курська, Тамбовська, Саратовська – варто передати у підпорядкування українського

уряду. Він планував поділити Україну на 8 генеральних округів загальною площею 1,1 млн. кв. м. з населенням 59,5 млн. осіб.

Одним з важливих завдань висунутих А. Розенбергом мала бути ефективна експлуатація окупованих територій. Він зазначив, що «забезпечення продовольством німецького народу упродовж цих років без сумніву буде найголовнішою вимогою на Сході. Південні області і Північний Кавказ повинні прислужитися компенсацією у справі забезпечення продовольством німецького народу» [31, с.125]. Німеччина не повинна брати на себе жодного зобов'язання щодо забезпечення харчуванням населення східного простору.

За наказом Гітлера 20 серпня 1941 р. Було утворено Рейхкомісаріат Україна. Райхскомісаром України було призначено гауляйтера і верховного президента Східної Пруссії Е. Коха, а центром Райхскомісаріату визначив місто Рівне. Підпорядковувався Міністерству окупованих східних територій у Берліні на чолі з райхсміністром А. Розенбергом.

Конкретна програма експлуатації захоплених територій СРСР, зокрема й України, була опрацьована Рейхсмаршалом, уповноваженим з чотирьохрічного плану перебудови економіки Німеччини для потреб війни Г. Герінгом. Вона відома як «Директиви по керівництву економікою в нових окупованих східних областях», що вступали в дію з моменту вторгнення німецьких військ на територію СРСР. «За наказом фюрера необхідно вжити усіх заходів для негайного і повного використання окупованих областей в інтересах Німеччини...»

Отримати для Німеччини якомога більше продуктів харчування і нафти – така головна економічна мета кампанії. Поряд з цим німецькій воєнній промисловості потрібно дати й інші продукти сировини з окупованих областей... Першим завданням є якнайшвидше забезпечення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей», - наголошувалося в директивах.

Дана концепція була виражена в програмі «Ост», яка була довготривалою програмою колонізації східних областей. План «Ост» був розрахований на 20-30 років і передбачав:

- розділення на губернаторства та поступова колонізація німецьким населенням окупованих територій СРСР;
- перетворення даних земель в район есесівських військових поселень.

Згідно плану територія УРСР повинна була стати головною продовольчою базою Третього Рейху в Східній Європі. Близько 65% населення Західної України необхідно було виселити, а дані землі заселити 14 мільйонами есесівців [31, с.128].

Метою нацистського окупаційного режиму було перетворення УРСР на продовольчу базу Третього Рейху, та поступова колонізація цих земель представниками німецької нації. При цьому передбачалось фізичне знищення та переселення корінного населення.

Важливу увагу нацистський режим приділяв охороні та контролю окупованих східних областей. Поліцейська охорона даних теренів була юрисдикцією очільника німецької поліції. Г. Гіллера. Крім того ця структура тісно співпрацювала з міністерством окупованих східних областей «Схід», яку очолював А. Розенберг. Зазначимо, що у міністерстві функціонував розгалужений правлінський апарат, що складався з чотирьох територіальних напрямків: «Схід» (Прибалтійські території), «Україна», «Росія», «Кавказ». До групи «Україна» були включені спеціальні відділи, підрозділи та групи. Одним із найактуальніших був політичний відділ, який відповідав за формування політичних принципів та програмних документів (директив) по управлінням окупованими теренами. До компетенції кількох його підрозділів входило вирішення політико-організаційних та регіональних питань. Цікавим є той факт, що існували групи, що відповідали за українські області, російське населення в Україні, українських емігрантів. Важливе місце в даних організаційних структурах мали відділи в окультурній політиці та роботі. До їх компетенцій входили питання пов'язані з освітою, наукою, мистецьким та релігійним

життям. Також існували самостійні підвідділи преси (займався питаннями німецької і українськомовної преси) і пропаганди (радіо, кіно).

Паралельно з веденням цивільного управління ішла робота із забезпечення функціонування діяльності німецького адміністративного апарату на місцях. Він мав необмежені повноваження, як загального так і політичного характеру. В разі виникнення будь-якої загрози для німецької адміністрації [45,с.109.].

Важливе місце у політиці нацистів на окупованих територіях відводилось терору проти мирного населення, який проводився варварськими методами і засобами. Про це свідчать документи. Так, лише у жовтні-грудні 1941 року айнзатцгрупа, що діяла в Чернігівській, Київській і Полтавській областях, вчинила криваву розправу над 32526 мирними людьми [46,с.345.].

Ще одною досить актуальною проблемою для окупаційного режиму було питання організації окупаційних органів влади. Згідно планів нацистів на окупованих землях повинно було бути сформовано 15 комісаріатів обласного підпорядкування. Всі вони були укомплектовані офіцерами, членами нацистської партії, чиновниками МВС. Таким чином, вже в перший період окупації було сформовано розгалужену систему адміністрації, що опікувалися політичним, економічним, культурним життям окупованих територій. Зазначимо той факт, що населення окупованих територій не сприймало репресивних методів і заходів з допомогою яких нацисти будували новий порядок.

Розглядаючи передумови утворення радянського партизанського руху на території Лівобережної України, на нашу думку, слід розглянути дефініцію радянського партизанського руху. Так, на думку більшості істориків РПР – рух опору громадян СРСР проти нацистських окупантів та їх союзників на території України в період 1941-1944 рр. Організований радянськими та партійними органами та НКВС [43].

Зазначимо, що організація руху опору в досліджуваний період мала певні проблеми пов'язані насамперед з тим, що радянський уряд напередодні війни притримувався концепції «війни малою кров'ю, та війни на чужій території».

Тобто, на початок війни ніхто не передбачав створення мережі партизанських загонів та їх матеріально-технічної та збройної бази.

Варто зауважити, що з початком війни, коли радянські війська відступали та несли величезні людські втрати базою руху опору виступали створені партійними, радянськими органами загони та диверсійні групи. Однак їх практична діяльність та ефективність була незначною, вони не мали досвіду партизанської боротьби, були слабо озброєні і не могли протистояти спеціально підготовленим німецьким каральним підрозділам. Тому майже всі партизанські загони на першому етапі були розгромлені або зазнали кадрових втрат.

Відмітимо той факт, що організаційний процес створення мережі радянських партизанських загонів пройшов в декілька етапів. На першому етапі, як правило, 1941-1942 роки, до партизанської боротьби долучалися радянські солдати та офіцери, які були в оточенні, а їх кількість була значною. Цю ситуацію вирішило використати радянське командування і 15 липня 1941 року Головне політичне управління Червоної армії видає документ-звернення «до військовослужбовців, які б'ються в тилу ворога». У цьому зверненні військова діяльність солдат та офіцерів в тилу розглядалася як продовження виконання ними бойових завдань. Далі в зверненні містилась пряма вказівка «переходити до методів партизанських дій і всіма доступними засобами знищувати ворога» [19, с.133].

На думку багатьох вчених ці заходи відіграли певну роль для розгортання партизанської боротьби. Зокрема, як зазначають автори монографії В. Кучер та О. Потильчак: «Військові внесли в лави партизанів дисципліну, знання та володіння зброєю, мінно-підривною справою, а також сприяли підвищенню боєздатності партизанських формувань» [16, с. 331].

Наступним документом, що сприяв активізації партизанської боротьби став документ розроблений Оперативним управлінням генерального штабу Червоної армії датований кінцем липня 1941 року під назвою «Партизанські загони та їх тактика» [64, ст. 134].

Також аналогічним документом була «Інструкція щодо організації партизанських загонів і груп». У ній давалися цінні вказівки про організацію партизанських загонів і груп на важливих напрямках німецьких військових угруповань та проведення диверсій на їх головних комунікаціях.

З метою подальшого розгортання та поширення радянського партизанського руху та активізації диверсії та розвідки спецслужби НКВС почали готувати невеликі диверсійно-розвідувальні групи. Так, в доповідній записці Й. Сталіна від 8 серпня 1941 року «про створення партизанських загонів і диверсійних груп для дій у тилу ворога» нарком внутрішніх справ Л. Берія обґрунтував необхідність військової діяльності таких груп і зазначив, що вже готуються 5 тисяч майбутніх диверсантів та розвідників» [84, с.23].

Таким чином, аналіз доступних джерел свідчить, що в перший період війни саме військовослужбовці, що опинилися в тилу і ті малочисельні групи партизан, що перекидалися за лінію фронту були ініціаторами створення радянського партизанського руху та підпілля.

Відмітимо той факт, що на першому етапі партизанські загони мали значні труднощі та проблеми, зокрема: не мали досвіду партизанської боротьби, достатньої кількості зброї, вибухівки, продовольства, медикаментів, а також слабку координацію дій.

Ще одним важливим питанням організації радянського підпільного та партизанського руху, що виникає перед дослідниками є проблема його періодизації. Умовно ми можемо поділити його на два етапи : 1) становлення 1941-1942 років; 2) активний розвиток територіальних та військових структур.

Як вже зазначалось вище, вже влітку 1941 року ЦК ВКП(б) опублікував наказ про організацію комуністичного підпілля на окупованих теренах, яке б стало фундаментом для розгортання партизанського руху. Зазначимо, що на території окупованої України в період 1941-1942 рр. таке підпілля було зорганізовано лише у деяких українських містах. Цей факт довго замовчувався і пояснювався тим, що більшість функціонерів КПУ не виконали партійних

доручень, а дехто з них став на шлях колабораціоністів. Як свідчать статистичні дані, на літо 1942 року на території окупованої України активно діяли близько десятої частини підпільних груп, що склалися близько з 20 тисяч осіб [84].

Також неефективною на початковому етапі була і військова діяльність партизанських підрозділів, про що свідчить «Альбом партизанської слави українського народу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр». Наведені там статистичні дані красномовно свідчать про те, що більшість партизанських загонів на початковому етапі проіснували не більше двох місяців (серпень-жовтень 1941 року), і не змогли організувати диверсійну діяльність та збройну боротьбу в тилкових районах.

Переломним стало літо 1942 року, коли був створений УШПР на чолі з Тимофієм Строкачем, заступником народного комісара НКВС УРСР. Саме ця подія завершила роботу з організації централізованої системи керівництва партизанським рухом на території окупованої України.

Також УШПР був забезпечений досить серйозною матеріальною технічною базою для партизанських загонів. Зокрема, у його розпорядженні були транспортні літаки, новітнє стрілецьке артилерійське озброєння, сучасна вибухівка. Була утворена школа інструкторів для підготовки партизанських кадрів.

На думку більшості вчених, партизанський рух в Україні набуває більш менш масового характеру з кінця 1942 року. На це були свої причини [82]. Зокрема, реакція на терор проти мирного населення та депортацію; розчарування населення України в обіцянках німецької влади про створення незалежної української Держави [82].

Про масовість партизанського руху свідчить договірна записка від березня 1942 року наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка. В ній зазначалося, що з серпня 1941 року по березень 1942 року НКВС УРСР сформував 1874 партизанські загони, загальною кількістю 29307 осіб [81]. Зазначимо той факт, що дана статистика може бути свідомо завищеною. Так, наприклад, у аналітичній довідці НКВС СРСР від травня 1942 року зазначалося, що на

території окупованої України діє 37 партизанських загонів з 1918 учасниками. Таким чином, розбіжність у цифрах склала 28 тисяч осіб, або 93% від чисельності радянських партизанів. Ця розбіжність статистики свідчила про те, що на початковому етапі окупації більшість партизанів стали дезертирами та саморозпустилися. А антирадянські настрої більшості населення не сприяли розширенню бази соціального населення.

Як свідчать німецькі документи, партизанський рух в Україні не був активним аж до весни 1942-го року [47, с.549].

Також німецьке командування всіма засобами намагалося обмежити участь місцевого населення в партизанському русі, намагаючись регламентувати життя на окупованій території. У розпорядженні Головного командування Вермахту літа 1941 року зазначалося «...цивільному населенню заборонено пересуватися за межами свого місця проживання без спеціального письмового дозволу, заборонялося надавати притулок стороннім особам, а також допомагати партизанам, диверсантам. Смертна кара передбачалася всім, хто не здав зброю та боєприпаси» [29, с.211].

Однак, незважаючи на всі труднощі, партизани розпочали диверсійні та бойові дії проти окупантів. Про це свідчать документи армійських штабів вермахту, а також нарративні джерела німецького командування. Так у своєму «щоденнику» генерал Ф. Гальдер, що обіймав посаду начальника генерального штабу сухопутних сил, зазначав: «...серйозної уваги заслуговує проблема упокорення тилового району... Доведеться виділити для цього кілька дивізій зі складу регулярної армії» [23, с.71].

Подібну думку висловлював у своїх спогадах і відомий німецький генерал Г. Гудеріан. Він писав: «...розтягнутий тилочий район з важкодоступними лісами і болотами полегшив росіянам створення і широке використання банд, які склалися з військовополонених місцевих жителів, а також диверсійних і розвідувальних груп, скинутих з парашутами. Діяльність цих банд включала накази на окремих солдатів, проведення диверсій в нашому тилу. Їх діяльність

ставала з кожним днем все більше неприємною і вимагала вжиття рішучих контрзаходів» [26, с.125].

З настанням весни 1942 року рух опору в Україні значно активізувався. Радянське командування, щоб послабити натиски німецьких армій, вимагало від партизанів диверсій в тилу. Позитивним моментом було те, що в середині 1942 року Й. Сталін підписав наказ про створення центрального штабу партизанського руху і українського штабу партизанського руху. Тепер перед партизанами та підпільниками, що координували свої дії з Москвою, були поставлені наступні завдання: 1) порушення роботи ворожого транспорту; 2) знищення живої сили та техніки на залізниці; 3) перешкоджання вивезення німцями награвованого майна та збіжжя з окупованих територій. Однак найбільшу увагу було приділено руйнуванню залізничної інфраструктури. Про це свідчить наказ Й. Сталіна «Про завдання партизанського руху», що побачив світ у вересні 1942 року. У ньому, зокрема, зазначалося: «Ворог тепер змушений переправляти резерви, бойову техніку, пальне і боєприпаси на фронт з далекого тилу... Залізні і шосейні дороги, на яких ворог постачає свої війська, розтягнулися на тисячу кілометрів... Закрити шляхи підвозу – значить позбавити ворога можливості поповнювати фронт живою силою, технікою, паливом, боєприпасами» [20, с.63].

Тобто, ми можемо сказати, що перед радянськими партизанами було поставлено завдання перетворити їхню боротьбу у важливий козир розгрому німців на східному фронті. Ефективною була і партизанська боротьба у прифронтовій зоні у 1943 році. Диверсії партизан та підпільників паралізували перевезення техніки та ресурсів для фронту. Результатом цього став спеціальний наказ А. Гітлера від 27 квітня 1943 року «про боротьбу з партизанами». В документі акцентувалася увага: «...партизани дуже енергійно розгортають боротьбу в тилу німецьких армій бандитськими методами і засобами. Останнім часом партизанські банди завдали відчутних збитків залізничному транспорту, сільському господарству, забезпеченню східних армій. Боротьбу з партизанами

слід розглядати як бойові дії на фронті... У цій боротьбі необхідно використати всі сили» [2, с.46].

Таким чином, активна діяльність радянських партизан в 1942-1943-х роках відтягувала на себе німецькі збройні сили, паралізувала роботу органів окупаційної та німецької влади, частково унеможлилювала експлуатації аграрних та сировинних ресурсів.

РОЗДІЛ ІІІ. ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА РАДЯНСЬКІЙ НОСІВЩИНІ: СТВОРЕННЯ, БОЙОВІ ДІЇ

На початковому етапі німецької агресії терени Північно-Східної України стали фундаментом для організаційної розбудови радянського партизанського руху. Так, на території Сумщини та Чернігівщини влітку 1941 року виникають перші партизанські підрозділи, що склалися, як правило, із загонів вояків Червоної армії, що виходили з оточення та місцевих активістів та винищувальних загонів. Відмітимо той факт, що за статистичними даними В. Лозинського та А. Кентія партійні радянські органи та НКВС мали відомості про 704 загони (24 864 особи) і 615 груп (1943 особи), а реально бойову та диверсійну діяльність вели 22 загони (3310 чоловік) з якими вдалося встановити контакти та радіозв'язок [42]. Переважна більшість радянських партизан перебувала на Чернігівщині та Сумщині, зокрема в районі Щорса, Бахмача, Грем'ячого, Середина Буди [42]. Також партизани здійснювали активну діяльність в районі Новгород-Сіверського, Конотопа, Сосниці, Шостки [42].

Цей факт підтверджують і німецькі та угорські документи. Так, про діяльність радянських партизан зазначалось у «Витягах з військового щоденника діяльності підрозділів 32-го угорського піхотного полку, що влітку перебував в районі Новгород-Сіверського. Так, за підрахунками угорців: «...на момент захоплення Грем'яча там перебувало 150 угорських військовиків, які не змогли протидіяти партизанам...» [64с,11-16]. Втрати противника склали декілька десятки вбитих, а також трофеї – 3 міномети, 3 кулемети, гармати та інше [69,с.320].

Паралельно з цим чернігівські партизани провели комплекс заходів диверсійного характеру, спрямованих на знищення залізничної інфраструктури в районах Новозибкова, Новгород-Сіверського, Гомеля. В результаті диверсій під укіс пустили 21 ешелон противника [69,с.58].

Цікавим, на нашу думку, є той факт, що УШПР всіляко намагався посилити партизанські резерви. Так, за вересень-листопад 1942 року він направив на територію Чернігівщини 5 груп у кількості 46 осіб [22,с.137-139].

Крім того, восени 1942 року керівництво УШПР опублікувало «План дій партизанських загонів України на зимовий період 1942-1943 рр.» [61,с.270-285]. В цьому документі акцентувалась увага на посилення пропагандистської, розвідувальної діяльності в тилу, але основним напрямом в бойовій сфері були диверсії на залізничних напрямках Гомель – Ніжин, Гомель – Бахмач, Київ – Ніжин – Бахмач, Брянськ – Конотоп, Конотоп – Курськ [61,с.276-281].

Проведення активних бойових дій та диверсій сприяло досить значним втратам німців в 1942 році. Як зазначив начальник УШПР Т. Строкач [Дод.1] : «...за період з вересня до листопада 1942 року партизанами України було знищено 6401 ворожий вояк, поранено 1734» [66,с.145].

Уже у 1943 році Перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов відзначив, що тільки на території Сумської, Чернігівської, Київської, Житомирської, Ровенської та Кіровоградської областей знищено ворожих солдат та офіцерів 34927, поліцаїв – 3571, 20 літаків, 107 бронемашин, 7 бронепоездів [76,с.80-81]. У результаті активної диверсійної діяльності в районах півночі України: «...деякими залізницями повністю зупинено рух військових ешелонів противника на ділянках Київ – Коростень та Овруч – Чернігів» [74,с.97].

Зазначимо, що на кінець 1942 року про успішні дії партизанів Чернігівщини та Сумщини доповідає і німецьке командування оперативного тилу групи армії «Б», акцентуючи увагу, що «...активність партизан заважає вербуванню та відправленню української молоді до Німеччини, а місцеве населення не тільки симпатизує партизанам, але й допомагає їм» [41,с.141].

Хочемо звернути увагу і на той цікавий момент, що радянське керівництво при наявності певних успіхів у збройній боротьбі радянських партизан, певним чином критично ставилось до результатів бойових операцій. Так, у звіті оперативного відділу УШПР за 1942 рік зазначалося, що «...головним недоліком партизанського руху того періоду було те, що діючі загони не вели систематично

активних бойових дій, не проводили великих операцій з руйнування залізничних вузлів, промислових підприємств відновлених німцями» [73,с.35-38].

Також керівництво УШПР всіляко намагалось активізувати партизан. Цікавим є документ в якому зокрема йшлося: «...відсиджування загонів під приводом відсутності зброї та боєприпасів є злочином, особливо зараз, коли противник безкарно підвозить резерви до фронту, а Червона армія потребує і чекає вашої активної допомоги»[81,с.41].

Наступним етапом у діяльності радянських партизан став 1943 рік. Так, 15 липня 1943 року ЦК КП(Б)У прийняло постанову про подальший розвиток партизанського руху в Україні. Основним моментом даного періоду стала так звана «рейкова війна», що розпочалась в серпні й тривала до періоду форсування «Східного Валу». Головним і стратегічним завданням партизанських загонів і диверсійних груп стало руйнування залізничного полотна та рухомого складу залізничного транспорту в північно-східному регіоні. Про успішність таких акцій свідчать і ворожі документи. Так, у аналітичній довідці зазначається: «... у північній частині прифронтового району командування противника створилось під єдиним керівництвом дрібні і середні партизанські загони, головна мета яких полягає у здійсненні диверсійних актів на залізницях та автошляхах, у пошкодженні ліній зв'язку, а також у створенні перешкод під час заготівлі сільськогосподарської продукції» [90,с.43].

Окремою, трагічною сторінкою за період нацистської окупації Чернігівщини є терор окупантів. За підрахунками українських вчених понад 100 сіл були знищені гітлерівцями [43,с.284-290]. Відмітимо той факт, що у більшості випадків саме дії партизан були причинами каральних акцій проти населення. Так, 1 грудня 1941 року об'єднаним партизанським загonom Чернігівської області було розбито ворожий гарнізон у селі Погорільці, а вже 2 грудня у відповідь німці спалили сусіднє село Тополівку [9,с.164-169]. Про репресії карателів згадує у своєму Щоденнику партизанський ватажок М. Попудренко: « Спалили половину Рейментарівки (близько 2009 дворів), Олійники, Богданівку, по декілька дворів у Савинках... Розвідка рапортувала, що

німці і мадяри спалили села Савинки, Самотуги» [57,с.153-154]. Однак, найбільш моторошною сторінкою стало знищення Корюківки в березні 1943 року, коли у відповідь на дії партизан знищили 7 тисяч мешканців малого містечка. Дехто зі сучасних дослідників звинувачує в цих втратах О. Федорова [Дод.2].

Таким чином, можна зазначити, що радянські партизани та підпільники північно-східних областях України внесли значний внесок у розвиток радянського руху Опору, він став масовим явищем, направленим на протидію нацистській владі, примусового вивезення до Рейху молоді, аграрної експлуатації сільськогосподарських ресурсів, дезорганізації ворога та допомоги Червоній армії, в штурмі «Східного Валу».

Якщо говорити про діяльність радянського партизанського руху на Носівщині та Ніжинщині, то він у своєму розвитку та становленні пройшов аналогічні етапи, ще й загальноукраїнський. На другий день після виступу Й. Сталіна секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко віддав наказ О. Федорову, першому секретарю Чернігівського обкому негайно розпочати підготовку партизанських загонів та підпільних груп на Чернігівщині. Зазначимо, що для керівника області ця директива виявилася повною несподіванкою, як і для більшості керівних кадрів партії. Так, у своїх мемуарах О. Федоров згадував: «...до липня у нас в області ніхто не готував більшовицького підпілля, не працював над створенням партизанських загонів... Не думав про це і я...» [71,с.76]. Однак, вже 13 липня 1941 року Чернігівським обкомом була прийнята постанова про створення обласного та районних комітетів, партизанських загонів [70,с.10]. В області повинні бути створені спеціальні бази і підготовлений особовий склад для поповнення партизанських і підпільних загонів. Згідно офіційної версії І. Буняка на Носівщині в тилу ворога потрібно було створити чотири підпільні групи, три групи підричників-диверсантів та партизанський загін чисельністю в 250 осіб [с.17]. Вже 9 вересня була проведена оперативна нарада, де перший секретар Носівського райкому партії М. Стратілат [Дод.3] декларував про створення шести груп і окреслив основні бойові завдання.

Таким чином, шість партизанських груп Носівського району мали вести спільні дії. Перша група дислокувала в районі урочища Підгайне, нею керував О. Хахуда, друга група В. Компанця перебувала в урочищі Хмільники, третя П.І. Семенця в Ляшенковому Саду, інші три групи в урочищі Мостове [Дод.4]. Однак в подальшому картина виявилась недосить успішною. Як йдеться у звіті М. Стратілата «Про діяльність Носівського підпільного РК КП(б)У за період 1941-1943 років: «Обком партії дав мені план згідно якого я повинен був створити одинадцять підпільних організацій... Чому одинадцять, я не знаю. ...Для мене було зрозуміло, що залишати кандидата в партію, або члена партії в підпіллі, якого знає населення небезпечно. ...Я думав, що підпільною діяльністю повинні займатися люди з новими документами і діяти легально... Мені відповіли з обкому комплектуйте підпілля зі своїх людей. ... Скоро переконався, що з цього нічого не буде, і результатів теж» [14,с.8].

Яскравим підтвердженням цих слів стало те, що уже перша група залишилась без командира. О. Хахуда до лісу не з'явився, також більшість членів групи примкнули до відступаючих частин Червоної армії. Пізніше стало відомо, що зрадники та мародери видали кілька партизанських баз з продуктами. Цей і подібні факти підтверджують опубліковані документи. Так, у стенограмі розмови М. Хрущова з керівником Військової Ради Південно-Західного фронту Бурмистенко зазначалось: «Справа в тому, що мені стало відомо, що працівники, що знали місця закладки літератури, листівок, продовольства для партизанських загонів, діючих на півночі, в Чернігівських лісах, в паніці втекли в тил Червоної армії. ...Через деякий час більшість загонів партизан самоліквідувались» [17,с.13].

Таким чином фундаментом Носівського партизанського загону стала група М. Симоненка [Дод.5]. Пізніше до них приєднались відступаючі червоні кавалеристи (Шевирьов, Григорьев та інші). На початку жовтня 1941 року група Симоненка нараховувала 32 бійці, і пізніше в урочищі Орішне до них приєдналась група Стратілата і партизанській загін збільшився до 68 чоловік [49,с.4].

Саме тоді перед загоном були поставлені цілком реальні бойові завдання. Це – диверсії на шляхах та комунікаціях ворога. Однак, зважаючи на малочисельність партизани продовжували уникати відкритих сутичок з ворогом. Як зазначає І. Буняк: « На початковому етапі боротьби основною була роз'яснювальна робота серед населення, налагодження зв'язків,...дехто пропонував не розгортати бойових дій, а зберегти сили до того часу, поки регулярна армія не почне гнати ворога» [10,с.5].

Як зазначає місцевий краєзнавець В. Ємельянов, що до 1942 року Носівські партизани не проводили активних бойових дій проти окупантів [83,с.15-23].

Слід зазначити, що наприкінці 1941 року Носівським месникам вдалося провести ряд дрібних диверсій, були спалені дерв'яні мости, було здійснено ряд нападів на транспортні колони, що рухалися на Східний фронт. Ці дії викликали негайну відповідь нацистів. Терміново німці створюють пересувні штурмові частини. Так, німецька піхотна бригада «Генвед» 03.12.1941 року відправила у зону дій польової комендатури 197 вояків у Комарівку, Носівку та Мрин. Підрозділ оточив Комарівку і знищив 23 партизан.

Вже в січні 1942 року німці проводять більш активні бойові операції і знищують табір Носівських партизан. Тоді 9 січня керівники партизан вирішили поділити загін на три групи. Група М. Стратілата, М. Симоненка та М. Компанця. Всі вони пішли в різні локації: Лісові Хутори, Червоні Партизани, Мрин. Таким чином, зимою 1941-1942 років партизанській загін не вів активних бойових дій через терор німцями та сутужні умови, нестачу зброї, продовольства, кадрові втрати. Ось як описує цю ситуацію М. Симоненко: «Вісім діб карателі переслідували загін. І. Стратілат приймає єдине правильне рішення розділитися на три групи, сховатися від німців на хуторах і тимчасово припинити бойові дії» [94,с.53]. Також в цей період німці фактично розгромили партизанську групу Бобровицького району та Вертіївський партизанський загін.

Наступним етапом в діяльності партизанських загонів та груп Носівщини став період 1942-1943 років. Весною 1942 року до партизан «пробивається» І.

Бовкун [Дод.б], кадровий офіцер Червоної Армії, який пізніше відіграє значну і неоднозначну роль в бойовій діяльності загону «За Батьківщину».

Цікавим на наш погляд є спогад І. Бовкуна, де він описує першу зустріч з партизанами Стратілата: «... Було десь п'ятдесят чоловік. Люди голодні та хворі, під голим небом... зброя та гвинтівки валяються на землі» [96,с.65].

Весна 1942 року не принесла, на жаль, суттєвих змін в бойовій діяльності носівських партизан. Дрібні сутички з ворогом, кадрові втрати, нескординованість дій, бо загін не був цілісною одиницею і поділявся на дрібні групи, що іноді діяли самостійно. На думку В. Ємельянова: «Стратілат на той період не міг повністю контролювати ситуацію в загоні» [85, с.23].

Для підсилення кадрового потенціалу було вирішено встановити зв'язок та здійснити координацію дій з Бобровицькими партизанами на чолі з О. Бабичем та Брусиловцем. Але на пропозицію секретаря підпільного Носівського райкому партії Стратілата про проведення спільних бойових дій та об'єднання, вони відповідали відказом. Це було більш схоже на те, що Бобровицькі партизани бездіяли, явно хотіли відсидітися [84,с.23].

Зазначимо, що весною-осінню 1941-1942 років була відсутньою масова підтримка партизан населенням. Було співчуття, але явної прямої підтримки не було. Це була велика проблема, про яку О. Федорову звіті Чернігівського підпільного обкому зазначав: «До першої половини 1942 року партизанський рух в області був явно слабим» [72,с.86]. Ми можемо виокремити причини слабкої підтримки місцевим населенням партизанського руху. Це насильство, репресії та терор німецькою адміністрацією, певний вплив німецької пропаганди та поодиначний колабораціонізм, що був відповіддю на сталінські репресії та розкуркулення.

Враховуючи репресії, що склалися весною 1942 року партизанські керівники Носівщини приймають досить суперечливе рішення. І. Бовкун пропонує йти до лінії фронту, а М. Симоненко залишиться в Носівському районі. Більшість партизан пішло за Бовкуном до них приєднався і М. Стратілат, що хотів в перспективі зустрітися за лінією фронту з представниками партійних

органів та узгодити подальші дії. Однак, переправившись через Десну в районі Борзнянського району партизани були розбиті німецькою військовою частиною. Партизани мали значні втрати, залишилося в живих 11 чоловік. Саме тоді всім стало зрозуміло, що не дивлячись на всі труднощі, потрібно розгорнути боротьбу саме на Носівщині. Маленький загін повернувся в Носівські ліси і обрали І. Бовкуна командиром, а Кіхтенка – комісаром. Як згадує Бовкун: «Я оголосив перед бійцями дивний наказ хоча б за два місяці заготовити продовольство та створити нову партизанську базу» [97,с.98].

Таким чином почався новий етап в історії радянських партизан Носівщини, коли створили новий великий загін «За Батьківщину». Тепер перед новим командиром стояло три основні стратегічні завдання. По-перше поповнити арсенал зброєю та боєприпасами, по-друге збільшити кадровий потенціал, збільшивши кількість загону, по-третє об'єднатися з партизанами Бобровиці, які не хотіли йти на об'єднання, прикриваючись формальними формулюваннями про те, що немає погодження і дозволу Обласного підпільного обкому.

Якщо з першим завданням були певні складнощі, арсенал поповнювався помалу трофейною зброєю, то з кадровим поповненням питання вирішувалося. Так, до загону приєдналась велика група військовополонених з села Платонівка. З групою Бобровицьких партизанських керівників І. Бовкун вирішив питання радикально. Після напруженої розмови з Бабицем і Брусиловцем про об'єднання та передачі зброї та продовольства, останні були ліквідовані І. Бовкуном, а решта загону приєднані до Носівських партизан [86,с.27].

Підсумком даних політично-військових подій та обстановки на територію Носівщини стала «Довідка про політичне і господарське становище на окупованих територіях, що контролюються загонами партизанського загону «За Батьківщину». У ній автор правдиво та критично зазначав: «Довгий час всі групи не починали ніякої боротьби та роботи. ... Більшість учасників цих груп, бачили своє завдання в тому, щоб зберегти своє життя» [84,с.23]. Далі І. Бовкун пояснює причини даних процесів: «Керівні товариші вважали, що основне завдання не

боротися, а чекати, коли до цих загонів прийде Червона Армія і тільки тоді допомогти їй, бо якщо діяти зараз, зарано, то вони приречені на смерть, їх знищать поліцаї та німці» [87,с.27].

Починаючи з кінця 1942 року загін І. Бовкуна почали планувати збройні акції проти окупантів, які б мали певний резонанс. Від їх результатів залежало досить багато. Керівництво вважало, що партизани, які мали комплекс «поразок» 1941-1942 роках повинні були повірити в свої сили і можливості нищити ворога в тилу.

Першою ціллю партизан була обрана залізнична станція Бобровиці. Так, в грудні 1942 року здійснений наліт на станцію Бобровиця. Було спалено шість скирд хліба, знищено 20 німців, захоплено радіоприймач та багато одягу. Пізніше була знищена водонапірна башня та здійснено успішний напад на станцію Берков [4,с.85].

Досить знаковою подією для подальшої легітимізації загону І. Бовкуна в очах радянських партійних органів та УШПР стала зустріч його загону представником УК КП(б)У Я. Овдієнко. Він був направлений 13.10.1942 року в район селища Чемер, Чернігівської області. Свої завдання він повинен був виконувати в Ніжинському, Носівському, Бобровицькому, Ново-Басанському районі області. Після недовгих пошуків партизан та підпілля він 14.11.1942 року зустрівся з загonom Бовкуна.

На координаційному засіданні представник ЦК КП(б)У задекларував цілі та завдання партизанської боротьби в тилу німців. Зокрема йшлося про розширення диверсійної діяльності на залізничній мережі, знищення живої сили, поліції та німецьких гарнізонів, антинацистська пропаганда. Однак, надзвичайно важливим стало те, що він підтримав прагнення І. Бовкуна про об'єднання дрібних загонів та груп в єдиний великий боєздатний загін.

Ще одним важливим епізодом даного періоду стало стрімке поповнення загону людськими ресурсами. Це пояснюється, насамперед тим, що німці розпочали «остарбайтерські акції» для поповнення німецького тилу дешевими робочими руками. Так, в березні 1942 року Розенберг підписав наказ про

направлення в Німеччину 627 тисяч чоловік з окупованих територій СРСР, із яких 327 тисяч повинні були складати українці. Зазначимо той факт, що перший набір оstarбайтерів з Ніжинщини та Носівщини був добровільним. Тут зіграла роль нацистська пропаганда, однак досить швидко правда про «німецький рай» дійшла до людей. Тому вже інші хвилі набору до Німеччини були здійснені за допомогою облав та терору. Це і стало поштовхом для багатьох громадян шукати партизанів. Як згадував І. Бовкун: «До нас пішли люди. Із сіл і містечок... Комуністи, комсомольці, безпартійні, агрономи, трактористи, колгоспники» [39,с.164].

Так, в листопаді загін складався із двох взводів по три відділення в кожному, та на кінець грудня вже було сформовано дві роти.

Зазначимо той факт, що кадровий офіцер І. Бовкун запровадив жорстку дисципліну та розпорядок дня, доводились накази, ставились бойові завдання. Заборонялися алкоголь та мародерство – каралось розстрілом. Таким чином, партизанський загін перетворився в кадрову військову частину, що покращувала його боєздатність. Це підтвердили і події грудня 1942 року. Так, 16 грудня на партизанську базу посунули німці з трьох сторін: від Козар, Кобижчі та Браниці. Розпочався бій. Проти них німці послали кадрові частини в кількості 3 тисячі солдат та декількох танків. Однак, злагоджені дії партизан та погодні умови зупинили ворога. Він втратив понад 100 осіб і відступив.

Початок нового 1943 року ознаменувався для партизанського загону декількома подіями. Зокрема, до якого знову приєднався І. Стратілат та пройшло остаточне об'єднання Носівських та Бобровицьких партизан. Так, у довідці з'єднання зазначалося: «... у січні 1943 року на основі загону Носівського району і партизанської групи Бобровицького району. ...після усунення мавшої місце роздрібненості в діях сформувався єдиний згуртований і боєздатний загін» [90,с.43]. До його складу на 1 березня 1943 року входило понад 400 чоловік.

Саме в цей період партизанський загін «За Батьківщину» поступово посилював бойову активність, особливо диверсії на залізниці, на напрямку, що був важливим для ворога Ніжин – Київ. На ній був досить активний рух потягів

з інтервалами в 15-20 хвилин. Якщо на кінець 1942 року партизанські диверсанти просто розбирали залізничне полотно, то тепер вони використовували міни та вибухівку. Це дало свої результати – було підірвано 16 ешелонів, сім автомашин і сорок сім кілометрів залізничного полотна. А загалом до середини 1943 року бійці І. Бовкуна пустили під укіс 36 ешелонів противника на залізничних гілках Ніжин – Київ та Ніжин – Чернігів [80,с.363].

Наступним кроком у бойовій діяльності партизан стала рейдова війна. Загін рейдував селами Лосинівського району Чернігівської області. Згаданий рейд мав важливе військове і політичне значення. Перша група пройшла 120 кілометрів по маршруту Козелець через шосе Київ – Чернігів до села Кукшин. Інша група завдала удари вздовж залізниці Київ – Бахмач, Яготин – Кобижча, в селах Данино, Безуглівка, Пашківка. Третя група на чолі з І. Бовкуном просувалась до села Кукшин по прямій через Носівку, села Григорівка та Плоске.

Зазначимо, що наслідок рейдування був значним. Його результатом було знищення ворогів, наведення паніки серед колаборантів, проведення комуністичної агітації серед населення, а також рейд фактично перетворив партизанські роти в батальйони, а пізніше в полки, увесь загін у грізне, боєздатне партизанське з'єднання.

В березні на загальних зборах було проголошено про створення партизанського з'єднання «За Батьківщину». Командиром було обрано І. Бовкуна, комісаром М. Гонту. В з'єднанні вже налічувалось понад 300 бійця. Відмітимо той факт, що активність партизан викликала занепокоєння у окупаційної адміністрації і вона викликала не допомогу та розгром партизан кадрові угорські частини.

Ще наприкінці 1942 року для боротьби з партизанами на теренах, під юрисдикцією Королівської угорської окупаційної групи «Схід», до якої віднесемо Чернігівщину та Сумщину, було створено 213-ту охоронну дивізію і 214-охоронну дивізію та 339 головну польову комендатуру з центром в Конотопі. Їм наказувалося створити винищувальні загони, де б були і місцеві колаборанти.

Попередніми умовами вступу була лояльність до окупантів, та бойовий досвід. У розпорядження груп надавалась автоматична зброя, ручні гранати [14,с.8].

Німці отримавши підкріплення почали готувати каральну акцію, розраховуючи повністю знищити загін, для цього ними планувалось залучити навіть артилерію.

Як зазначалось в Щоденнику бойових дій : « ...20 лютого 1943 року розвідка попередила Бовкуна про каральну акцію проти партизан» [32,с.42].Саме в цей період відбувається остаточне визнання всіх дрібних партизанських груп із загонами.

Позитивним моментом було те, що до загону приєдналася група М. Симоненка в кількості 50 чоловік. Сам Симоненко був дуже добрим командиром, мав успішні диверсії і акції проти німців в період 1941-1943 років.

Третього березня 1943 року після масового артобстрілу на партизан посунули карателі: « Бій тривав понад дві доби. Відбивши всі атаки, знищивши декілька десятків німців, партизани прорвали оточення і вийшли із кільця. Цей факт розлютив карателів і вони розпочали жахливий терор проти мирних жителів села Червоні Партизани, хуторів Сулак і Коробчин. Німці підпалювали будинки, розстрілювали людей, закидали гранатами погреби де переховувалися мирні мешканці».

13 березня ще більш страшна акція карателів відбулась в селі Козари. Воно було повністю спалене, а мешканці вбиті. Зазначимо, що в кінці 1942 року були знищені села Піски, Барки, Рокитне, Монастирище, Красне. Так, в реалії проводилася політика залякування мирного населення. Всім відомий наказ німецького головного командування дублювався на місцях окупантами. Угорський Генеральний штаб розіслав своїм військам, що боролися з партизанами Секретну директиву № 10 1942 року. В ній зокрема зазначалося: « ...За партизанськими загонами повинна йти кривава помста... . Спійманих партизан розстрілювати на місці, також смерті повинні бути піддані і їх помічники. Тільки повне тотальне знищення призведе до перемоги» [78,с. 11].

Такі акції карателів призвели до того, що в загін потягнулися цивільні, жінки і діти. Партизани не могли кинути їх напризволяще і тому було прийнято рішення про створення «патронату». Досить швидко він поповнився до 500 осіб. Зазначимо, що життя в патронаті це важка, щоденна праця, допомога партизанам в облаштуванні побуту, заготівля дров, випікання хліба.

Таким чином, патронат з першого дня існування став органічною частиною партизанського загону.

Жорстокий терор німців, успіхи Червоної Армії – все це сприяло успішним діям партизан, зростав їх кадровий потенціал, здійснювалися зухвалі диверсії та збройні акції. Як згадував І. Бовкун: «... увесь мій досвід партизанської війни підтверджує, що вона була для нас тим успішніша, чим краще і цілеспрямованіше ми воювали. Якщо десь ворог не отримував відсіч, то відразу підіймали голову ще більше. І жертви були ще страшніші» [28,с.46.].

В ніч з 27 на 28 березня 1943 року загон І. Бовкуна провів ряд блискучих, диверсійних акцій. Одночасно був підірваний 21 міст [Дод.7]. Рух нацистської техніки в результаті цієї диверсії був припинений на 12 годин.

Не припиняла диверсії і мережа залізниць. Так 9 квітня 1943 року диверсійна група М. Симоненка знищила три німецькі ешелони. Також був вщент розгромлений на Сулацькому переїзді бронепотяг, що охороняв участок дороги Київ – Ніжин. В інформаційній довідці, яку подав М. Стратілат в ЦК КП(б)У 14 серпня, відмічалось: «Загоном були підірвані міст і поїзд на лінії Ніжин – Чернігів, міст і поїзд на лінії Київ – Ніжин, міст на лінії Ніжин – Прилуки, дерев'яні мости по річці Остер у селах Мрин, Плоске, Козари» [95,с.61].

Бойові дії партизанського з'єднання «За Батьківщину» ставали все більш успішними, але командира хвилював той факт, що в нього не було зв'язку з Москвою і про загін не знали відповідні партизанські структури. Крім того, конче потрібна була зброя, боєприпаси, до них вибухівка, медикаменти.

У 1943 році М. Стратілат встановив зв'язок із загоном Ю. Збанацького, однак інформація про загін не була передана.

20 травня 1943 року почалась нова епопея по знищенню загону І. Бовкуна німцями. На цей раз німці вирішили остаточно розгромити загін, виконуючи наказ Верховного Головнокомандування німецької армії. Про знищення партизанських зон в тилу, по яким повинно було здійснюватися пересування військ для участі в операції «Цитадель». Ділення залізничної дороги Київ – Ніжин мала в планах німців стратегічне значення. Це був один з найкоротших шляхів передислокації військ в районах Орла та Курська.

На цей раз ситуація склалася трагічно, у партизан закінчились набої, німці примінили артилерію та навіть авіацію, загін попав в оточення в районі Хмельників. Як згадував пізніше І. Бовкун: « Це була не рядова каральна операція, а справжня війна» [3,с.64] Зазначимо, що в подібних критичних ситуаціях все залежить від командира та його рішень. І. Бовкун приймає єдине правильне рішення - прорив оточення і форсування Десни. Таким чином, тимчасово німцям вдалося відтіснити загін з території на якій він діяв. Однак командир загону розцінював цей факт, як своєрідну перемогу: «...протягом п'яти днів ми вели бої з ворогом, зуміли відійти з мінімальними втратами. По суті в тилу у німців відкрився другий фронт» [5,с.66]. Зазначимо, що подібні акції ворог провів і проти всіх партійних загонів окупованої Північно-Східної України. Так, наприкінці червня 1943 року із території Чернігівщини було витісненої друге Чернігівське партизанське з'єднання. В результаті запеклих боїв загинув М. Попудренко - секретар Чернігівського підпільного обкому партії і командир з'єднання. За приблизними підрахунками втрати партизан під час літніх боїв сягали близько 4,5 тисяч осіб [20,с.63]. Так, у звіті розвідділу командування «Південь» зазначалося: « У результаті операції, проведеної 213 охоронною дивізією, партизанській загони сильно постраждав» [11,с.6.].

За Десною загін І.Бовкуна зустрівся з партизанськими загонами, що діяли на значній території між річками Дніпро, Десна, Прип'ять. Загін поновили продовольством, зброєю, бійці відійшли на відпочинок, лікували поранених. Але все-таки, головним моментом перебування загону в Міжріччі було встановлення зв'язку з «Великою землею». Так в оперативному відділі УШПР загін «За

Батьківщину» фіксується, як самостійна бойова одиниця зі слідуючою характеристикою: «...загін Бовкуна організований зі оточенців і військовополонених і місцевих жителів в вересні 1941 року. Зброю та боєприпаси за рахунок трофеїв. Зв'язку з УШПР не мав. Склад загону 1050 осіб» [33,с.56].

Саме з цього часу партизани почали отримувати матеріально-технічну допомогу: протитанкові рушниці, автомати, гранати та інше.

24-го липня 1943 року командування загону отримує наказ повернутися в свій район бойових дій, у зв'язку з розгортанням Курської битви, щоб вести рейкову війну і паралізувати рух транспорту ворога. Перед Носівськими партизанами було поставлене важливе завдання провести диверсії на лінії залізниць Київ – Ніжин - Курськ. Намагаючись убезпечити себе від диверсій партизан окупанти стали використовувати для прикриття залізниці бронепотяг «Адольф Гітлер». Як пише про нього І, Буняк: «Це була фортеця на колесах. Озброєний крупнокаліберними кулеметами та артилерією. ... Знищував все живе стріляючи навкруги» [88,с.83].

Тому вперед партизанами постала дилема знищити бронепотяг або припинити диверсії на залізниці. Був розроблений план по знищенню «залізного монстра». На залізницю пішли підричники загону М.Симоненка. Вирішили здійснити підрив на 117 кілометрі залізниці заклавши потужні бомби під полотно [Дод.8]. Операція пройшла вдало. Потяг був знищений і разом був знищений особовий склад - 160 осіб. Партизани отримали багаті трофеї.

Зазначимо, що акція мала розголос. В радянських газетах було опубліковано зведення «Радіоінформбюро», де на всю країну заявили, що в районі міста Носівки радянські партизани знищили бронепотяг «Адольф Гітлер» [89,с.84].

Зазначимо, що липень-серпень стали найвроджайнішими місяцями рейкової війни. Так, у червні партизани провели вісім диверсій, у липні - дев'ять, у серпні – тринадцять. Рух німецького транспорту був практично паралізований.

Цей факт пояснюється тим, що ще 7 квітня 1943 року ЦК КП(б)У затвердив розгорнутий план бойових дій та диверсій для партизанських загонів на період весни - літа 1943 року. Зазначимо, що головне місце в ньому відводилося

території Південно-Західної України, однак і на територію Лівобережжя десантували 31 диверсійну групу, зокрема на Чернігівщину, для дезорганізації тилу ворога [93,с.5].

Групи відповідальних працівників оперативно- розвідувального відділу УШПР було переправлено і в загін І. Бовкуна.

Так, в кінці липня 1943 року І. Бовкуну був відданий наказ прийняти групу десантників в складі 10 чоловік з великою кількістю зброї і боєприпасів. Однак, вони попали в засідку в районі Кобижчі, однак пізніше повітряний коридор запрацював і партизани отримали все необхідне.

Після провалу операції «Цитадель» на Орловсько-Курській дузі німецьке командування видало наказ про термінове будівництво так званого «Східного валу». Планувалося побудувати стратегічний оборонний рубіж, що протягнувся від Балтійського до Чорного морів по лінії Нерва - Псков – Вітебськ, Орше - річка Сож - серединна течії Дніпра. Німецьке командування мало великі надії на цей «непреступний укріплений район».

Як згадував у своїх мемуарах Т. Строкач: «... наш УШПР, ще 18 липня доповів про те, що противник розпочав будівництво оборонного рубежа на правому березі Дніпра. ... особливо німці приділяли увагу укріпленню Київського укріпрайону» [67, с.226].

У вересні 1943 року УШПР розробив план взаємодії українських партизанських загонів з радянськими військами. Передбачалась військова операція партизанських з'єднань по захопленню переправ через Дніпро та Десну. Ці переправи повинні були утримувати до приходу частин армії.

У переддень форсування Дніпра 15 вересня 1943 року військова рада Воронежського фронту затвердила план УШПР про захоплення переправ через Десну, Дніпро та Прип'ять.

22 вересня 1943 року штаб опублікував операційні вказівки українським партизанам по координації та взаємодії з військами. До цієї операції передбачалося залучити 11 партизанських загонів, загальною кількістю 17 тисяч чоловік [12,с.7].

Одним із перших приступили до виконання поставленого завдання партизани з'єднання І. Бовкуна. Його бійцями були захоплені три переправи через Дніпро в районі сіл Теремки та Доментове.

Завдяки вмілим діям Чернігівських партизан, було захоплено й організовано 25 переправ (3 на Десні, 12 на Дніпрі, 10 на Прип'яті) [13,с.7].

У подальшому вони відіграли планову роль у захопленні плацдармів.

Цікавими з цього приводу є спогади Ю. Збанацького, на той час командира з'єднання: «Партизанські розвідники першими зустріли червоноармійців і вивели їх на переправу через Десну біля села Недишівка. ... Радянські воєнні відмовлялися вірити, що ворога поблизу немає... Не марнуючи жодної хвилини розвідрота, яка першою ступила на Деснянський берег, негайно продовжила свій шлях до Дніпра» [56,с.129].

Після форсування Дніпра багато Чернігівських партизан влилися в діючу армію. Згідно зі звітом М. Хрущова «Про бойові дії партизанів України за період з 1 серпня до 1 жовтня 1943 року з усім озброєнням частини Червоної армії було передано 7779 партизанів, які приймали участь в захопленні та утриманні переправ через річки мокрого трикутника відмітимо той факт що захоплення та утриманні переправ через річки «Мокрого трикутника» [15,с.9].

Відмітимо той факт, що захоплення та утримання переправ загonom І. Бовкуна були героїчними і трагічними одночасно. Дуже непокоїло командира, що не всі вояки його загону вийшли до вказаних рубежів, друге - брак зброї та боєприпасів, а також харчів.

Ось про що свідчать скупі строки звітів : «...німці атакують наші авангарди, роблять спроби скинути в річку. Сорок п'ять літаків бомбили переправи» [34,с.68].

Про катастрофічну ситуацію зі зброєю говорить наступний звіт: « Ми попросили 500 автоматів, 300 карабінів, 50 кулеметів, 300 мінометів, 25 ПТР, 300 снарядів. Чекали груз.... Все марно... . Як виконувати наказ не маючи боєприпасів» [36,с.1-2]. Просто вражають спогади М. Симоненка про ті події: «Билися до останнього. Багато гинули, щоб не потрапити в полон - стріляли» [35,с.74]. Тоді І. Бовкун вирішує діяти радикально. Він шле Т. Строкачу радіограму, що відведе свій загін на Чернігівщину.

Про героїзм Носівських партизан знала вся країна. На шпальтах головної більшовицької газети «Правда» йшлося: «У героїчну історію форсування Дніпра військами Червоної армії партизанські загони України внесли кілька прекрасних сторінок... . Діючи рішуче і раптово, вони дезорганізували на деяких ділянках ворожу оборону і майстерними ходами підійшли до самого берега Дніпра» [7,с.100].

З кінця вересня з'єднання одержало наказ УШПР повернутися в Носівський район. 10 жовтня, згідно наказу, перший та другий полки були розформовані. На момент розформування удвох полках обліковувалися 3009 бійців, із яких 1249 перейшли в діючу армію.

Вклад партизанів у перемогу над нацистами був значним. У довідці про діяльність партизанського з'єднання зазначалося: «У зону діяльності з'єднання входили Бобровицький, Носівський, Олешківський, Куликівський, Ніжинський і частково Куликівський і Лосинівський райони Чернігівської області. З'єднання мало наступні результати бойової діяльності:

знищено окупантів – 5190,
розгромлено поліцейських станів – 27,
підірвано залізничних ешелонів - 69,
паровозів – 7,
знищено телефонного зв'язку - 70км.,
автомашин - 39,
танків -1,
літаків – 26,

катерів – 2,

параходів - 6,

барж - 3,

промислових підприємств - 7.

Таким чином зазначимо, що партизанами Носівщини було зроблено вагомий внесок у загальний розвиток радянського руху опору і боротьби проти німецьких окупантів. Перебуваючи на окупованій території на перехресті важливих транспортних і залізничних комунікацій, вони вели боротьбу проти примусових мобілізацій, грабіжницьких, господарських акцій, диверсіями та наказами дезорганізували ворога, та надали значну допомогу частинам Червоної армії у битві за «Східний вал».

РОЗДІЛ IV. ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА НОСІВЩИНІ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» В 10 КЛАСІ ТА В ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ

На сьогочасній стадії розвитку освітніх процесів здійснюється пошук новітніх парадигм освіти і якнайкращих моделей її будови та змісту. Зокрема, це є потрібним для навчальної історичної освіти. На сьогоднішній день науковці та освітяни активно трудяться над питанням вдосконалення викладання історії, не порушуючи балансу між сучасними тенденціями та давніми освітніми традиціями.

За останній час вченими, розробниками навчальних програм, освітянами велика увага відводиться визначенню відповідного поєднання вивчення історії України та історії свого краю. Через знання та сприймання місцевих історичних подій здобувачі освіти повинні пізнати минуле, його сумісність і розуміння загального історичного процесу минулого.

Вивчення рідного краю у школі є одним із джерел виховання достойних громадян своєї держави, формування справжніх архітекторів свого подальшого життя. Воно дає змогу дітям зрозуміти нерозривний зв'язок, цілісність історії свого селища або міста з історією і сучасністю свого краю; відчувати відношення до них всіх людей, кожної сім'ї; визнати своїм найпершим обов'язком бути вартим наступником найкращих традицій рідної країни.

Методологічна переорієнтація особистості в сучасній школі, орієнтація навчання на всебічний розвиток інтелектуального, духовного і творчого потенціалу молоді, що зумовлює необхідність подальшого розвитку концептуального підходу до змісту історичної освіти в школі, формування історичної форми навчання в школі, формування історичної освіти в школі, а особливо курсу історії України. Включення краєзнавчих компонентів до шкільної програми з історії зумовило важливий напрям у розвитку змісту навчальних програм загальноосвітніх шкіл.

У практиці шкільного викладання історії України, вивчення історії рідного краю відбувається: 1) у програмі основного навчального плану, коли місцевий історичний матеріал змістовно пов'язується з досліджуваними подіями та явищами, 2) в курсі, присвяченому історії рідного краю.

Краєзнавчий матеріал на уроках історії України може бути використаний: 1) як вступ до теми уроку, 2) як одне з питань, що обговорюються на занятті, або 3) як основа для вступного заняття до загальнопрограмової теми.

Ознайомлення з краєзнавством можуть виконувати самі учні під керівництвом учителів. Так, на початку уроку вчитель виступає із заздалегідь підготовленим повідомленням про краєзнавчий зміст предмета, що вивчається, на основі якого починається виклад нового матеріалу. Або під час бесіди вчитель пропонує учням пригадати та навести факти з місцевої історії, які можуть стати відправною точкою для подальшої роботи на уроці.

Матеріали нашої роботи: «Радянський партизанський рух на Носівщині 1941-1945 рр.» ми можемо використати на уроках історії України в 10 класі.

За чинною навчальною програмою за 2022 рік в розділі шостому «Україна в роки Другої світової війни», у змісті навчально-пізнавальної діяльності пропонується одна година на опрацювання теми: «Радянський партизанський рух» [<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>]. Також в розділі 6 відводиться 1 година для навчального проєкту. При складанні календарно-тематичного плану ми обрали проєкт на тему: «Історія рідного краю в контексті загальноукраїнських подій 1914-1945 рр.». Під час проведення цього уроку можна використати фрагменти зібраних матеріалів.

Краєзнавчу роботу ми можемо поділити на три види: пізнавальна, дослідницька та практична.

Під час пізнавальної діяльності на уроках історії, діти отримують знання, безпосередньо від вчителя, дізнаючись щось нове. Спостерігають за тим, що вже кимось досліджене.

Дослідницька діяльність передбачає безпосередню участь учнів. Діти самостійно знаходять відповіді на поставлені завдання, знаходять не відомі раніше факти. За такої діяльності дуже добре проявляється ініціативність дітей. Також виявляється вправність самостійно отримувати знання.

Практична діяльність навчає застосовувати набуті знання та дослідження на практиці.

Цікаво та пізнавально для учнів можна використати дані матеріали в позакласній роботі - розробивши виховні заходи, години пам'яті, уроки мужності.

Практично ми можемо використати наші матеріали на уроці: «Рух Опору та його течії» - 10 клас.

Тема: «Рух Опору» (фрагмент)

Мета: схарактеризувати рух Опору та його течії; розкрити внесок руху Опору в перемогу над фашизмом; характеризувати та порівнювати діяльність національного та партизанського антифашистських рухів, давати їм власну оцінку; розвивати навички аналізу й зіставлення історичного матеріалу; вміння встановлювати причино-наслідкові зв'язки та вміння розглядати історичні явища в конкретно-історичних умовах; виховувати учнів у дусі патріотизму, національної свідомості та гідності.

Очікувані результати:

Після сьогоднішнього уроку ви зможете:

- 1) Показувати на карті території, які були окуповані військами нацистської Німеччини, а також її союзниками.
- 2) Давати визначення поняттям «нацистський «новий порядок», «голокост», «остарбайтери».
- 3) Описувати повсякденне життя населення окупованих територій.
- 4) Висловлювати свою позицію щодо ролі війн у житті людей.

Тип уроку: комбінований

Обладнання: карта «Окупаційний режим в Україні 1941-1944 рр. Рух Опору», атлас, документи, портрети історичних діячів, роздатковий матеріал

Основні поняття і терміни: рух Опору, партизани, «Поліська Січ», ОУН, УПА, Армія Крайова, Армія Людова, підпілля, каральні акції, Центральний штаб партизанського руху, Український штаб партизанського руху, рейди, «рейкова війна».

Основні дати: червень 1941р. — початок розгортання радянського партизанського руху; 30 червня 1941р.—проголошення у Львові ОУН (Б) Акту відновлення Української держави; 20 червня 1942 р. — створено Український штаб партизанського руху; 14 жовтня 1942 р. — створення УПА.

Хід уроку

I. Організаційний момент уроку

II. Актуалізація опорних знань

1. Виконайте історичний диктант

Позначте правильні твердження знаком «+», а неправильні — знаком «-» .

1. Чи був підписаний «План Барбаросса» Гітлером 28 грудня 1940 р.?
2. Друга світова війна розпочалася 22 липня 1941 р.
3. «План Барбаросса» передбачав блискавичний розгром СРСР.
4. Основними напрямками наступу Німеччини на СРСР були: «Північ», «Схід», «Південь».
5. Найбільша танкова битва початкового періоду війни відбулася в районі Луцьк-Броди-Рівне.
6. Київська оборонна операція закінчилися катастрофою для Південно-Західного фронту, загинули та потрапили в полон понад 800 тис. осіб.
7. Оборона Києва тривала 90 днів.
8. Оборона Одеси розпочалася 5 серпня 1941 р. і тривала 73 дні.
9. Героїчна оборона Севастополя тривала 250 днів.
10. Радянські війська остаточно залишили Крим наприкінці 1941 р.

11. Наступальна операція радянських військ у травні 1942 р. закінчилася трагічно, втрати склали близько 100 тис. осіб.

12. Територія України була повністю окупована німцями 22 червня 1942 р.

III . Мотивація навчальної діяльності.

В ч и т е л ь. Злита кров'ю, окупована фашистами країна не покорилося ворогу. На всій Українській землі зростає та міцніє могутній визвольний рух.

Робота з терміном

Рух Опору - організовані зусилля частини населення країни, спрямовані на **опір** окупаційній владі нацистів, на підрив громадського порядку та стабільності, зумовлені дуже рішучими діями.

Діти, чи мав український Рух Опору якісь особливості, які б відрізняли його від Руху Опору в інших країнах, наприклад в СРСР? Ось це питання в нас і буде проблемою сьогоднішнього уроку.

План уроку:

1. Радянський підпільний та партизанський рухи.
2. Діяльність ОУН УПА у 1941–1944 рр.

IV. Сприйняття та усвідомлення нового матеріалу

Радянський підпільний та партизанський рухи

Розповідь вчителя: Рух Опору проти загарбників охопив всю територію окупованої України. В нашій країні він діставав все більшого національного забарвлення. Незважаючи на перманентний терор проти населення в досить короткий термін було розгорнуто партизанський та підпільницький рух різних ідеологічних течій, що вели активну боротьбу проти окупантів.

Радянський партизанський рух у своєму розвитку пройшов декілька.

Перший етап – початковий: початок війни і до кінця 1942 р. Зміст - збирання сил, визначення якнайоптимальніших організаційних форм і ефективних методів боротьби у тилу противника.

Наступний, другий етап триває до липня 1943 р. З'являються штаби партизанського руху. Матеріальна допомога, яку надає Велика земля дає

можливість не тільки захищати свої бази, але і утримати на контролі цілі райони та поступово здійснювати рейдові операції.

Етап «активних наступальних дій» — продовжувався до повного розгрому противника. Для цього періоду характерні широкомасштабні диверсії, багаточисельні рейди в тилу ворога, активна обопільність у формуваннях Червоної армії, наступальна тактика бойових дій.

На початку війни перші виступи в тилу були малочисельними і хаотичними. За інформуваннями із штабу вермахту в Україні дії партизан були неактивними до квітня - травня 1942 р. Безсилля радянського партизанського руху в початковий період війни були обумовлені декількома причинами.

В кінці 30-х переважала наступальна воєнна доктрина, за якою ворогів хотіли бити на їх територіях, тому розмови про партизанську війну сприймалися як виявлення безвір'я в перемогу. Перебільшувалися легенди про «армійську змову», яка начеб то мала за мету, звалити «сталінський режим». Тому оригінальними стали заходи проти цієї легендарної загрози - вилучення та знищення в армійських штабах і органах НКВС директив та довідників з питань організації та тактики боротьби партизанських формувань. Підготовка до ведення партизанських дій була поновлена із великим запізненням під час війни. Лідер партизанів, О. Федоров згадував: «у нас в області ніхто не готував більшовицького підпілля, не працював над створенням партизанських загонів. Не думав про це, зізнаюсь, і я... Створювати підпілля! Навіть слова ці здавалися книжними, неживими».

Запитання: Як ви вважаєте, які були недоліки в організації партизанського руху?

Розповідь вчителя: 30 травня 1942 р. - створення Українського штабу партизанського руху. На чолі якого був Т. Строкач. Найчисельнішими були загони О. Федорова, С. Ковпака, М. Наумова, та ін., які налічували близько 2–4 тис. бійців. До осені 1942 р. вони в основному розташовувалися в північно-східних та північних районах Чернігівщини й Сумщини, також Брянських лісах.

Запитання: На вашу думку, якими були причини невезінь радянського партизанського руху на початковому етапі ?

Причини невдач:

- непідготовленість людей для підпілля;
- погане місце базування та невдала конспірація
- численне зрадництво в оточенні підпільників
- поганий відбір зв'язкових
- брак продовольства і спорядження.

Висновок: У 1942 році функціонувало п'ять партизанських з'єднань, приблизно 900 загонів та більше тисячі диверсійних і розвідувальних груп.

Партизани відтягли на себе приблизно 120 тис. ворожих солдатів і офіцерів.

Після уроку учні зможуть схарактеризувати рух Опору та його течії; розкрити внесок руху Опору в перемогу над фашизмом; характеризувати та порівнювати діяльність національного та партизанського антифашистських рухів, давати їм власну оцінку; розвивати навички аналізу й зіставлення історичного матеріалу; вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та вміння розглядати історичні явища в конкретно-історичних умовах. Показуватимуть на карті території, які були окуповані військами нацистської Німеччини, а також її союзниками. Також зможуть давати визначення поняттям «нацистський «новий порядок», «голокост», «остарбайтери»; описуватимуть повсякденне життя населення окупованих територій. Зможуть висловлювати свою позицію щодо ролі війн у житті людей.

ВИСНОВКИ

1) Таким чином, у процесі дослідження вдалося встановити, що проблема організаційного становлення та структурної розбудови радянського партизанського та підпільного руху на Лівобережній Україні знайшла вагоме висвітлення у науковому доробку радянської, вітчизняної та зарубіжної наукової літератури.

Зазначимо, що проблема структурної розбудови радянського підпілля на теренах Носівщини в 1941-1943 роках, не стала предметом окремого дослідження, бо в основному всі наявні праці носять історико-документальний характер.

2) Джерельна база дослідження є достатньо репрезентивною для досягнення мети і вирішення поставлених у роботі завдань.

Режим встановлений нацистською Німеччиною на території України був надзвичайно жорстоким. З перших годин окупації німецька військова та цивільна адміністрація проводила політику спрямовану на масове фізичне знищення українського населення та його економічне пограбування. Незважаючи на перманентний терор серед широких верств населення, виникло прагнення до боротьби за визволення, розгорталася підпільна та партизанська діяльність.

3) Автор відзначає деякі особливості у структурній розбудові радянського партизанського руху: на початковому етапі окупації він розвивався стихійно, як відповідь на терористичні заходи окупаційної влади. Як правило, до складу малочисельних партизанських загонів входили червоноармійці, цивільні особи з місцевих жителів.

На початковому етапі не було сформовано цілісної комуністичної системи руху опору, що було пов'язано з слабкою координацією дій, виявами колабораціонізму, відсутністю достатнього озброєння.

4) Починаючи з осені 1941 року, на теренах окупованої Носівщини паралельно проходять два процеси: створення мережі підпільних партійних органів та їх мережі формування партизанських загонів. Територіально у зону діяльності

з'єднання входили Бобровицький, Носівський, Олешківський, Куликівський, Ніжинський, і частково Козелецький і Лосинівський райони Чернігівської області.

Пізніше сформувалося ядро Носівського партизанського загону, куди увійшли група М. Симоненка і М. Стратілата. Пізніше до них приєднався І. Бовкун. В 1942 році було створено партизанський загін «За Батьківщину».

5) Говорячи про концепції збройної боротьби, можемо відзначити що Носівський партизанський загін притримуватися традиційних принципів, диверсій, рейкова війна, рейдова війна, координація своїх дій з УШПР. Зазначимо, що у своїй збройній боротьбі, партизани часто не враховувати такі важливі чинники, як доцільність, практичні результати та ціну втрати особового складу населення, окупованих територій. Трагічною та героїчною сторінкою діяльності загону є події при формуванні Дніпра та Десни. Партизани з'єднання «За Батьківщину» мали вагомі бойові результати: вбито шість тисяч фашистських солдатів та офіцерів, затопили одинадцять пароплавів і барж, пустили під укіс шістьдесят дев'ять ворожих ешелонів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Баграмян И.Х. Так начиналась война [Електронний ресурс] /- режим доступу – <http://www.e-reading.club/book.php?book=3813>
2. Бовкун И. Подвиг под псевдонимом.- М. 1978 г.С.46.
3. Бовкун И. Подвиг под псевдонимом.- М. 1978 г.С.64.
4. Бовкун И. Солдаты второго фронта.-Л.1957., С.85
5. Бовкун И. Солдаты второго фронта. К-1957 С.66.
6. Бовкун И. Солдаты второго фронта. Л.-1957., С.65.
7. Буняк А.І., Буняк І.Я. Сторінки історії Носівки. Частина друга. -Ніжин: Аспект,2003.-с.100.
8. Буняк І. Партизанська Носівщина - Ніжин: Аспект, 2000. - 112 с.
9. Білоус О.П. Роль двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова в організації партизанського руху на території Північно-Східної України / О.П. Білоус // Наукові записки з української історії. Зб. наукових статей. – Вип.27. – Переяслав-Хмельницький, 2011. С.164-169.
10. Білоус О.П. Роль двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова в організації партизанського руху на території Північно-Східної України / О.П. Білоус // Наукові записки з української історії. Зб. наукових статей. – Вип.27. – Переяслав-Хмельницький, 2011. С.5.
11. Білоус О.П. Роль двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова в організації партизанського руху на території Північно-Східної України / О.П. Білоус // Наукові записки з української історії. Зб. наукових статей. – Вип.27. – Переяслав-Хмельницький, 2011. С.6.
12. Білоус О.П. Роль двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова в організації партизанського руху на території Північно-Східної України / О.П. Білоус // Наукові записки з української історії. Зб. наукових статей. – Вип.27. – Переяслав-Хмельницький, 2011. С.7.
13. Білоус О.П. Роль двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова в організації партизанського руху на території Північно-Східної України /

14. О.П. Білоус // Наукові записки з української історії. Зб. наукових статей. – Вип.27. – Переяслав-Хмельницький, 2011. С.7.
15. Білоус О.П. Роль двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова в організації партизанського руху на території Північно-Східної України / О.П. Білоус // Наукові записки з української історії. Зб. наукових статей. – Вип.27. – Переяслав-Хмельницький, 2011. С.8.
16. Білоус О.П. Роль двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова в організації партизанського руху на території Північно-Східної України / О.П. Білоус // Наукові записки з української історії. Зб. наукових статей. – Вип.27. – Переяслав-Хмельницький, 2011. С.9.
17. В. Кучер, О. Потильчак « Україна 1941-1944: Трагедія народу за фасадом Священної війни. К.,-2012- с. 331;
18. В. Ємельянов «Партизань: Историко-документальная повесть . К.,-1998.- С.13.
19. В. Ємельянов «Партизань: Историко-документальная повесть. К.,-1998.- С.8.
20. Великая отечественная война 1945. Военноисторические очерки: В 4-х кн.-кн.4. Война и народ. – М.,1999. – С.133;
21. Военно-исторический журнал.-1975.-№8.-с.63;
22. Вінок безсмертя: Книга – меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова) та ін. – К.: Політвидав України,1987. – С.284-290.
23. Власовець Ю.Ю. Покоління переможців 1945 - 2010. - Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. - 192 с.
24. Гальдер Ф. Воєнний дневник.-В 3-х т.-Т.3.-М.,-1971.-с.71;
25. Герои Советского Союза: краткий биографический словарь / Шкадов І.М. - М.: Военное издательство, 1987.
26. Григорович Д.Ф., Замлинський В.А. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны.- К., 1980.;

27. Гударіан Г. Опит войны с Россией// Итоги Второй мировой войны.-М.- 1957.-с.125;
28. Гудериан Г. Воспоминания солдата [Електронний ресурс] /- режим доступу – <http://www.e-reading.club/book.php?book=17387>
29. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Т.2 с.46
30. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Том 2- с.211;
31. Донець Г. Ніжинські підпільники / Г. Донець, І. Костенко // Комсомольці-підпільники Чернігівщини в роки Великої Вітчизняної війни.-Чернігів, 1958.-с.18-29.;
32. Ємельянов В. Антинацистський рух опору в Ніжині // Ніжинська старовина., 2007 - № 4-7. - С. 27-47.
33. Емельянов В.Н. Партизаны: Историко-документальная повесть. Н.,- 1998.-С.42.
34. Емельянов В.Н. Партизаны: Историко-документальная повесть. Н.,- 1998.-С.56.
35. Емельянов В.Н. Партизаны: Историко-документальная повесть. Н.,- 1998.-С.68.
36. Емельянов В.Н. Партизаны: Историко-документальная повесть. Н.,- 1998.-С.74.
37. Емельянов В.П. Украдена слава // Ніжинській вісник. – 2010. 22 квітня с.1-2
38. Емельянов В. Партизаны Историко-документальная повесть : - Нежин: Наука-Сервис, 1998. - 160 с.
39. Ермолов И.Г. Три года без Сталина. Окупация: советские граждане между нацистами и большевиками. 1941-1944.-М.: ЗАО Центрполиграф, 2010.-383 с. (На линии фронта. Правда о войне).;
40. Збанацький О.Г. Заграва над Десною/ А.Г. Збанацький – К:2008 С.129
41. И. Бовкун Солды второго фронта 10 С.164

42. Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів / А. Кентій. – К., 1999. – с.141.
43. Кентій А., Лозицький В. Радянські партизани 1941 - 1944 рр.: світло і тіні. - К., 2010. - 78 с.
44. Киевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 : сб. документов / сост.: Ф.И. Ильин, М.А. Коломойский и др.; под ред. П.Т. Тронько.-К., 1963.-735 с.;
45. Клоков В., Кулик І., Слінько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.-К.,1957;
46. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах.-Т.3.-С.109
47. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах.-Т.3.-С.345.
48. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Л.,-1993-с.549;
49. Крапив'янський П. Народні месники // Ніжин, вісник.- 1993.-32 серпня.- с.2.;
50. Крапив'янський П. Партизанський ювілей : про бойові дії партизанських з'єднань на території Чернігівщини в роки війни (спогади)// Вісті.- 2002.- 27 вересня.- с.4.;
51. Крапив'янський П. Спогади про героїчні дні партизан // Вісті.- 2007.-23 лютого.- с.3.;
52. Кузнецов Г. Коли бракує об'єктивності. - Деснянська правда, 1998 - 23 грудня.
53. Курас И. Штаб непокорення.-К.-1988-С.63.
54. Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.).-К.: Наукова думка, 1974. С.142
55. Мощанский И.Б. Катастрофа под Киевом [Електронний ресурс] /- режим доступу – <http://www.e-reading.club/book.php?book=1007762>
56. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації / І.П. Костенко, І.П. Неліп, В.У. Черноус.-К.: Політвидав України, 1980.-318 с.;

57. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941-1944: В 2-х кн. - Кн.1. Борьба в подполье/ В.Н. Немятый, Д.Ф. Григорович, В.А. Замлинський и др. - К.: Наукова думка, 1985.
58. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941 – 1944 / Сост: О.В. Бажан, С.И. Власенко и др. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. с.153-154.
59. Пиріг П.В. Партизанський рух на Україні під час Великої Вітчизняної війни // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. - Ч., 2004. - С. 62 - 81.
60. Потильчак О.В., Кучер В.І. Україна 1941-1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: Монографія / Кучер Володимир Іванович, Потильчак Олександр Валентинович – К.: Біла Церква: ТОВ «Білоцерківдрук», 2011.- с.368
61. Подвигом прославленные. Герой Советского Союза - партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны. - К., 1985.
62. Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 р.-1943 р.)/Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945 рр.).-Т.2.-К.: Політздат, 1968;
63. Симоненко М.В. В лісах над Остром.-К.: Політвидав України.-с.74.
64. Старожилов Н.В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне.-К.: Вища школа,1983.-239 с.;
65. Киевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941- 1945: сб. документов / сост.: Ф.И. Ильин, М.А. Коломойский и др.; под ред. П.Т. Тронько. - К., 1963.
66. Супруненко Н.И, Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945). - К: Госполитиздат УССР,1956.- с.472;
67. Сіментов Ю.А., Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини.- К.,1968.-286 с.;
68. Т.Сторокач «Наш позивний-свобода» К.,1975, С.226

69. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза.-К., 1976.-Т.1.-с.480;
70. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.): наук.-довід. вид./ Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 320 с.
71. Федоров А.-Подпольный обком действует: К., 1986., с.10
72. Федоров О.Ф. Підпільний обком діє / О.Ф. Федоров. – К.: Держвидав політичної літератури УРСР, 1949. – с.76.
73. Федоров О.Ф. Підпільний обком діє / О.Ф. Федоров. – К.: Держвидав політичної літератури УРСР, 1949. – с.86.
74. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1 – 122 арк.
75. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр.1275. – 236 арк.
76. ЦДАГО України. – Ф. КМФ-8. – Оп.2. – Спр. 494. – 68 арк.
77. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп. 4. – Спр.189. – 361 арк.
78. Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанській рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима старшини). – К.,-1994.-с.23;
79. Чайковський А.С. Невідома війна: / Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима історика.- с. 11.
80. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) сб. док. и материалов сост. С.М. Мельник- К.: Политиздат Украины, 1978.- 418 с.;
81. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945гг.) сб.документов и материалов. – К.,1978 – с.363
82. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) сб. док. и материалов сост. С.М. Мельник - К.: Политиздат Украины, 1978.
83. Черниговская областная партийная организация в годы Великой отечественной войны / Ф.М. Блоха, В.И. Власенко, В.К. Драгунов и др.- К.:Политиздат Украины, 1987.-159 с.
84. Ємельянов В. Украдена слава//Сіверський літопис № 1.1995., С.15-23.

85. Ємельянов В. Украдена слава//Сіверський літопис № 1.1995., С.23.
86. Ємельянов В. Украдена слава//Сіверський літопис № 1.1995., С.23.\
87. Ємельянов В. Украдена слава//Сіверський літопис № 1.1995., С.27
88. Ємельянов В. Украдена слава//Сіверський літопис № 1.1995., С.27
89. І. Буняк «Партизанська Носівщина» Н.,-2000., с.83.
90. І. Буняк «Партизанська Носівщина» Н.,-2000., с.84.
91. І. Буняк «Партизанська Носівщина».Н.,-2000., С.43
92. І. Буняк Партизанська Носівщина. Н.,- 2000. с. 17.
93. І. Буняк Партизанська Носівщина. Н.,- 2000. с.4.
94. І. Буняк Партизанська Носівщина. Н.,- 2000. с.5.
95. І. Буняк Партизанська Носівщина. Н.,- 2000., с.53.
96. І. Буняк Партизанська Носівщина. Н.,- 2000., с.61.
97. І. Буняк Партизанська Носівщина. Н.,- 2000., с.65.
98. І. Буняк Партизанська Носівщина. Н.,- 2000., с.98.
99. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область.- ред. П. Тронько – Головна редакція УРУ АН УРСР-К.,1972.;

ДОДАТКИ

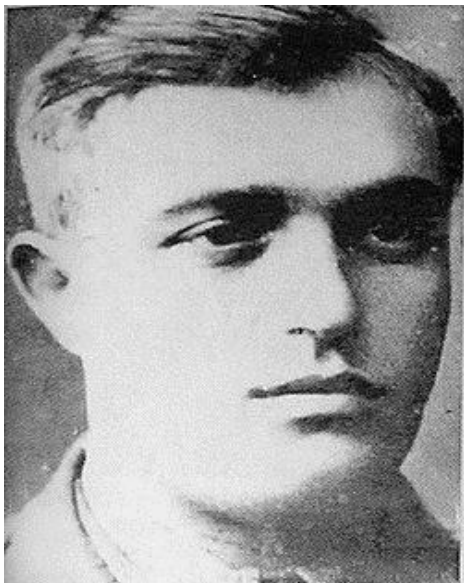
Дод.1 Т.Строкач Начальник УШПР

Дод.2 О. Федоров командир Чернігівсько-волинського партизанського з'єднання

Дод.3 М. Стратилат організатор партизанського руху на Чернігівщині

Дод.4 Райони базування партизанів. 1 – Ліси біля с. Сулак (загін Симоненка, урочище Мостове) 2 – Ліси біля Носівки (загін Стратилата, урочища Орішне, Більське, ліс Хмельник).

Дод.5 Микола_Симоненко командиром другого партизанського полку з'єднання «За Батьківщину!».

Дод.6 Іван_Бовкун командир партизанського з'єднання «За Батьківщину»

Дод.7 Група підривників із партизанського загону біля підірваного моста

Дод.8 Мінування залізничного полотна

